

L'impacte de la implantació romana entre les comunitats lacetanes i traces de presència itàlica a la zona durant el segle II aC (Sant Miquel de Sorba i Castellvell d'Olius)

David Asensio¹, Ramon Cardona², Jordi Morer³, Borja Gil², Francisco José Cantero², Laro Bonvehí², Mireia Pinto², Miquel Rosselló², Josep Pou⁴

Rebut: 21/06/2022
Acceptat: 15/11/2022

Resum

Les excavacions del Centre d'Estudis Lacetans (CEL) als jaciments de Sant Miquel de Sorba i Castellvell d'Olius han permès obtenir noves dades sobre el període ibèric tardà al territori lacetà. Es tracta d'assentaments amb una ocupació intensa i renovada al llarg dels segles II-I aC, que han proporcionat abundant material arqueològic, el qual inclou interessants lots de ceràmiques importades o d'objectes considerats com a *militaria*. A partir d'aquí, es planteja una reflexió sobre la naturalesa d'aquests nuclis ibèrics tardans i la interpretació de la seva funció en relació amb la dinàmica d'implantació romana a la zona.

Paraules clau: període ibèric tardà; *militaria*; *castella*; societat ibèrica

Abstract. *The impact of Roman occupation among Lacetan communities and traces of Italic presence in the area during the second century BC (Sant Miquel de Sorba and Castellvell d'Olius)*

Excavations carried out by the Centre d'Estudis Lacetans at the sites of Sant Miquel de Sorba and Castellvell d'Olius have provided new data on the late Iberian period in the Lacetan area. These are sites that were intensively and repeatedly occupied throughout the second and first centuries BC. They have provided abundant archaeological material, including interesting collections of imported pottery and objects considered to be *militaria*. This leads to a reflection on the nature of these late Iberian settlements and the interpretation of their function in relation to Roman occupation in the area.

Keywords: Late Iberian Period; *militaria*; *castella*; Iberian society

1. Universitat Autònoma de Barcelona / Universitat de Barcelona / MónIberRocs Sl / Centre d'Estudis Lacetans. david.asensiovilero@gmail.com.
2. Centre d'Estudis Lacetans. rcardona@xtec.cat; b.gil.limon@hotmail.com; fjsibpalki@hotmail.com; larosbonvehí@gmail.com; mireia.pinto@hotmail.com; mikelrg89@gmail.com.
3. MónIberRosc Sl / Centre d'Estudis Lacetans. jmoreldelorens@gmail.com.
4. Ajuntament de Calafell / Centre d'Estudis Lacetans. jpou@calafell.org.

ASENSIO, David; CARDONA, Ramon; MORER, Jordi; GIL, Borja; CANTERO, Francisco José; BONVEHÍ, Laro; PINTO, Mireia; ROSSELLÓ, Miquel; POU, Josep. «L'impacte de la implantació romana entre les comunitats lacetanes i traces de presència itàlica a la zona durant el segle II aC (Sant Miquel de Sorba i Castellvell d'Olius)». *Treballs d'Arqueologia*, 2022, núm. 25, p. 205-238. DOI: 10.5565/rev/tda.143

1. Introducció

Des del 1996, el Centre d'Estudis Lacetans (CEL) promou un projecte de recerca centrat en l'estudi del poblament protohistòric al territori de l'anomenada Lacetània ibèrica¹. Gràcies a la intensa activitat generada per mossèn Joan Serra Vilaró al principi del segle XX, especialment a la comarca del Solsonès, aquesta zona va esdevenir pionera en la descoberta arqueològica de les comunitats ibèriques a Catalunya (Serra Vilaró, 1920, 1921, 1922, 1926). Això queda ben palès en la important presència dels jaciments solsonins excavats per Serra Vilaró en el treball referencial de Pere Bosch Gimpera sobre l'etnografia preromana a la península Ibèrica (Bosch Gimpera, 1932). El trasllat de Serra Vilaró a la diòcesi de Tarragona va comportar la interrupció de les seves actuacions, de manera que l'estudi del poblament lacetà es va veure estancat durant dècades. A partir dels anys setanta, reapareix l'interès per aquesta qüestió, amb aportacions rellevants protagonitzades per Miquel Cura, primer (Cura, 1978, 1989; Cura i Sanmartí Grego, 1981) i per Eduard Sánchez,

després, en aquest cas més localitzades a les comarques del Bages i el Berguedà (Sánchez, 1987, 1986-1989).

Sobre la base d'aquest coneixement previ, el projecte del CEL es proposa assolir una millor comprensió del funcionament del territori lacetà i de l'estructura socioeconòmica i política de la seva població (Asensio et al., 2001, 2012, 2019). L'estratègia de recerca és àmplia i diversa i una de les línies d'actuació més rellevants és la continuació dels treballs d'excavació dels jaciments de referència, com ara Sant Miquel de Sorba, Castellvell d'Olius i Anseresa d'Olius, a partir del punt en què van quedar aturats ara fa gairebé un segle (Asensio et al., 2014; Bonvehí et al., en premsa).

En aquest text, derivat de la nostra intervenció en el *workshop* dedicat a la presència itàlica a la península Ibèrica al segle II aC, l'exposició d'antecedents acabada de fer té una raó de ser que va més enllà de la presentació protocol·lària de la recerca efectuada pel CEL en els darrers 25 anys. Creiem que també és indispensable per subratllar que la prioritat del projecte ha estat l'anàlisi dels processos

5. Del 1996 al 2017, ha estat vigent el projecte titulat «Estratègies d'ocupació del territori i la seva evolució a la comarca del Solsonès durant la protohistòria i l'antiguitat», reformulat amb el títol «Estratègies d'ocupació del territori al Solsonès i Bages (Lacetània) durant la protohistòria i l'antiguitat» en els dos darrers programes de recerca quadriennal, els de 2018-2021 (CLT009/17/00016) i 2022-2025 (PNNHJB50G). Tots han estat finançats pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, amb el cofinançament d'altres administracions i entitats com són l'Ajuntament d'Olius, l'Ajuntament de Solsona i el Grup Mas Constructors.

d'evolució i formes d'organització de les comunitats lacetanes en les diferents etapes del període protohistòric. Així, a diferència de moltes de les aportacions realitzades en aquesta reunió científica, la nostra investigació no ha tingut mai com a subjecte central l'estudi de les dinàmiques d'implantació romana a Hispania en època republicana. Això segurament explica una *mirada* amb un biaix més *indigenista* en la nostra avaluació de la problemàtica plantejada.

En el desenvolupament del projecte, òbviament, s'ha estudiat la fase de transformació i dissolució final de les poblacions de cultura ibèrica que té lloc al llarg del període ibèric tardà. Precisament, les excavacions realitzades als nuclis de Sant Miquel de Sorba i Castellvell d'Olius han permès documentar les situacions de canvis profunds i dinamisme renovat que es constata al llarg dels segles II i I aC a tots dos jaciments. Si bé aquesta evidència constituirà el cos central del treball, entenem necessari presentar abans un esbós tant de la situació prèvia a l'impacte del factor romà com de les dades més significatives de l'evolució del poblament a partir del primer quart del segle II aC a la zona lacetana en general.

2. L'estructura del poblament ibèric abans de la conquesta romana

Amb relació a l'estructura del poblament lacetà al segle III aC (Asensio et al., 2020), cal assenyalar, d'entrada, que existeix una divergència interpretativa bàsica sobre els trets essencials del model polític i territorial que caracteritzaria la Lacetània ibèrica en el període ibèric ple (figura 1). Hi ha un corrent d'opinió que considera que les ètnies ibèriques de l'interior de Catalu-

nya, especialment les d'ilergets i lacetans, constituïen entitats estatals centralitzades (Junyent, 2015), equiparables a les documentades entre els pobles ibers de la zona costanera, és a dir, el cas dels indigets, laietans o cossetans (Sanmartí, 2001). Un requisit indispensable per reconèixer aquesta modalitat d'organització política és l'existència d'un nucli de gran extensió i condició urbana inequívoca, que faria la funció del centre dominant amb relació a la resta d'assentaments del territori, els uns i els altres integrats políticament en una estructura jeràrquica piramidal (Asensio et al., 1998). Es considera que el nucli dels Prats de Rei (Anoia), vinculat a la Sikarra de les fonts antigues, podria ser aquesta ciutat, capital d'un territori polític coincident amb el territori ètnic lacetà (Junyent, 2015: 175). Per contra, altres investigadors hem plantejat (Asensio et al., 2016) que les recents troballes realitzades al subsòl del Prats de Rei (Salazar et al., 2016) no són suficients per atribuir al nucli la categoria de ciutat de primer ordre, assimilable a les ciutats costaneres de Tarakon/Tarragona, Ilduro/Burriac o Indika/Ullastret (Sanmartí et al., 2019). Per aquesta raó, s'interpreta que entre les comunitats lacetanes no es devia donar el mateix nivell de centralització política. Cal pensar en una forma d'organització política més fragmentada, com a tret propi del conjunt de comunitats ètniques de l'interior de Catalunya (Asensio i Jornet, 2019), és a dir, dels lacetans, ausetans, bergistans, ceretans, però, fins i tot, també d'ilergets i ilercavons (malgrat les referències històriques a les capitals d'Irtirta o Hibera, de les quals no s'acabaria d'assolir una verificació arqueològica definitiva).

Això no exclou que a l'àrea lacetana, com a la resta del món ibèric septentrional en època ibèrica plena, es constati

l'existència d'una diversitat tipològica d'assentaments, dins de la qual hi ha alguns nuclis de poblament concentrat que destaquen, en primer lloc, perquè tenen la màxima extensió documentada en l'àmbit regional. Aquests nuclis també presenten una complexitat superior urbanísticament i arquitectònicament. En el territori lacetà, el cas paradigmàtic, en ser el més ben conservat i documentat, seria sens dubte el del Cogulló de Sallent (Bages) (figura 1b). Al segle III aC, aquest nucli presenta una densa trama urbana que s'estén per una superfície propera als 7.000 m², delimitada per un potent sistema defensiu (que inclou un fossar, una muralla doble i tres torres de tipologia diferent, alguna de disseny prou sofisticat), amb l'evidència de contrastos notables en l'àmbit de l'arquitectura domèstica (Asensio i Sánchez, 2014). Just aquí es documenta una ampliació del nucli a l'inici del segle III aC, igual com passa amb Prats de Rei, cosa que fa que depassi la seva grandària originària d'uns 7.000 m² fins a una extensió indeterminada (Salazar, 2015), que s'estima en un màxim de 12.000 m². En darrer terme, hi ha prou elements per defensar que els nuclis de Castellvell d'Olius (figura 1c) i Sant Miquel de Sorba (figura 1a) responen a un patró similar, tots dos amb dimensions similars, a l'entorn de 7.000 m², abans del 200 aC (Asensio et al., 2019).

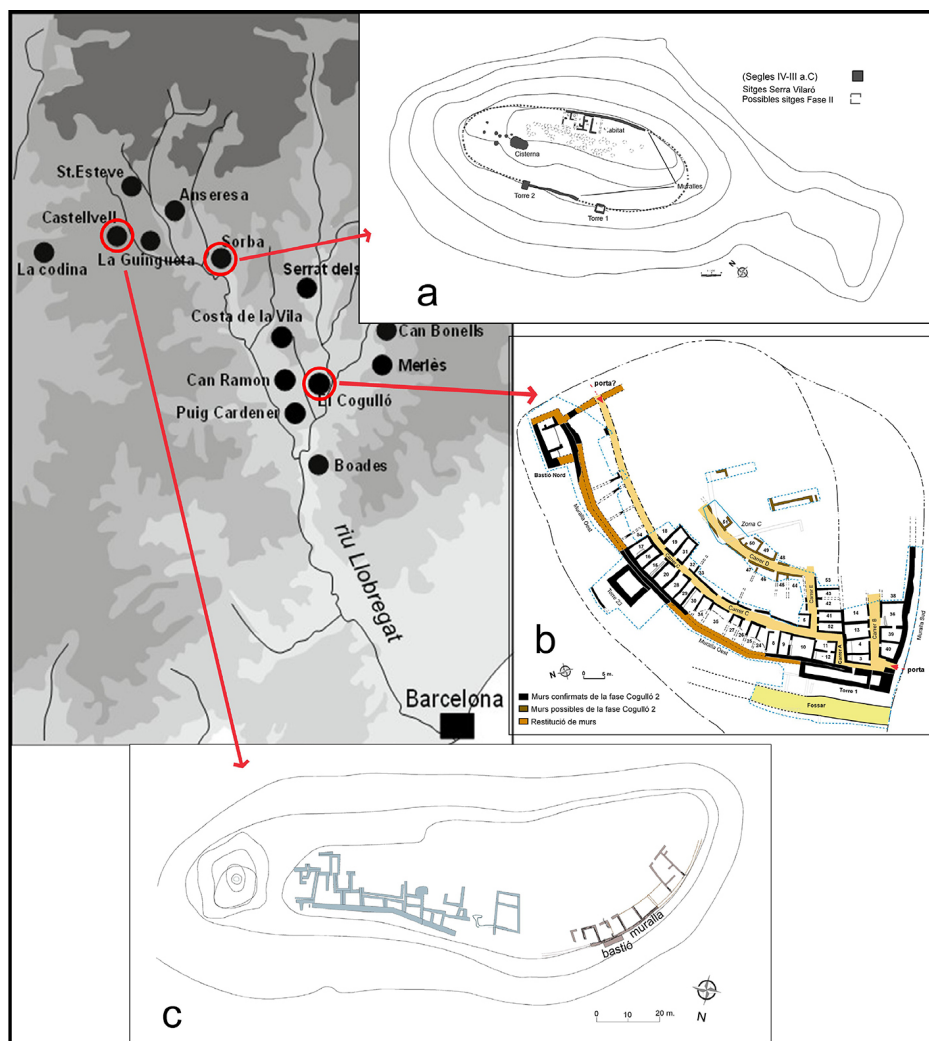
Tots aquests assentaments podrien ser considerats nuclis de primer ordre en el context regional lacetà⁶. Això implica que havia d'existir una zona d'influència de cadascun d'ells, on identifiquem assentaments d'entitat inferior i naturalesa di-

ferent, que en serien dependents, dins d'una estructura també jerarquitzada d'aquest poblament. El nucli d'Anseresa, amb els seus 1.500 m² de superfície i planta de vil·la closa de la màxima simplicitat (Serra Vilaró, 1921; Bonvehí et al., en premsa), podria ser el millor exemple dels nuclis de poblament d'un rang clarament inferior als anteriors, i l'equivalent, doncs, als nuclis de segon ordre. D'altra banda, a l'àrea lacetana està confirmat un tercer nivell conformat per nuclis de poblament dispers de caràcter rural, amb casos ben paradigmàtics, com el del mas de Can Bonells (Berguedà) (Sánchez, 1986-1989) o les probables aldees de Can Ramon (Santpedor, Bages) (Cura i Sánchez, 1992) o Cal Sotaterra (Solsona) (Serra Vilaró, 1926). En darrer terme, el jaciment de Sant Esteve d'Olius posa de manifest la implantació a la zona, probablement a partir del segle III aC, dels anomenats nuclis d'activitats econòmiques especialitzades, en els quals és primordial la funció estratègica d'acumulació i control de grans quantitats d'excedent cerealístic, fet que explica la seva condició d'extensos camps de sitges al costat d'un reduït sector d'hàbitat (Asensio et al., 2008).

El conjunt d'aquesta evidència demostraria l'articulació del territori lacetà subdividit en diverses entitats conformades per un nucli central o de primer ordre (tipus el Cogulló o els Prats de Rei) i diversos assentaments subordinats, de naturalesa i funció diferents (petites vil·les closes, establiments rurals, centres de concentració/apropiació de la producció agrícola), repartits per les respectives àrees d'influència o control territorial. La dife-

6. En aquest punt, cal fer notar que presenten dimensions molt inferiors als nuclis de poblament concentrat més destacats dels territoris costaners, fins i tot amb relació a aquells definits com a nuclis de segon ordre, que solen tenir entre 2 i 4 ha de superfície (Asensio et al., 1998).

Figura 1. Mapa del poblament ibèric lacetà a les valls del Llobregat i el Cardener durant el període ibèric ple, amb les plantes dels probables nuclis de primer ordre de la zona: a) Sant Miquel de Sorba, b) el Cogulló i c) Castellvell.

rència amb el model costaner és la inexistència d'una gran ciutat o capital que generi una centralització política que abasti tot el territori ètnic. Es tracta, en canvi, de la coexistència d'una mitja dotzena

d'espais políticament integrats, entre els quals no es donaria cap relació d'ordre jeràrquic, en una situació d'igualtat que s'anomena de tipus heteràrquic (Sanmartí i Belarte, 2013).

3. Evolució general del poblament lacetà en el període ibèric tardà

Per tal de copsar l'impacte de la conquesta romana en el territori lacetà són igualment significatius els casos de continuïtat o d'abandonament de nuclis al voltant de la data del 200 aC. Entre els segons, creiem que és especialment reveladora l'amortització definitiva dels centenars de sitges concentrades al nucli especialitzat de Sant Esteve d'Olius. La seva desaparició posa de manifest que l'estructura econòmica i, concretament, la dinàmica d'apropiació i gestió dels excedents per part de les elits locals amb què podem associar aquest tipus d'assentaments, ha estat desmantellada. Des del nostre punt de vista, aquest fet s'ha de correspondre inevitablement amb una transformació radical de la majoria d'esferes de la societat lacetana.

En l'extrem oposat, el poblament rural dispers, seguint el nivell elevat d'estabilitat que és característic d'aquest segment de població en gairebé tots els períodes històrics, no només s'hauria mantingut, sinó que hi ha indicis que podria haver-se incrementat sensiblement (Chorén, 2005)⁷. És el que apunta, per exemple, el cas de Can Sotaterra de Solsona, en què un molt probable establiment rural d'època ibèrica evoluciona fins a la típica explotació agrícola romana tipus vil·la d'època altimperial.

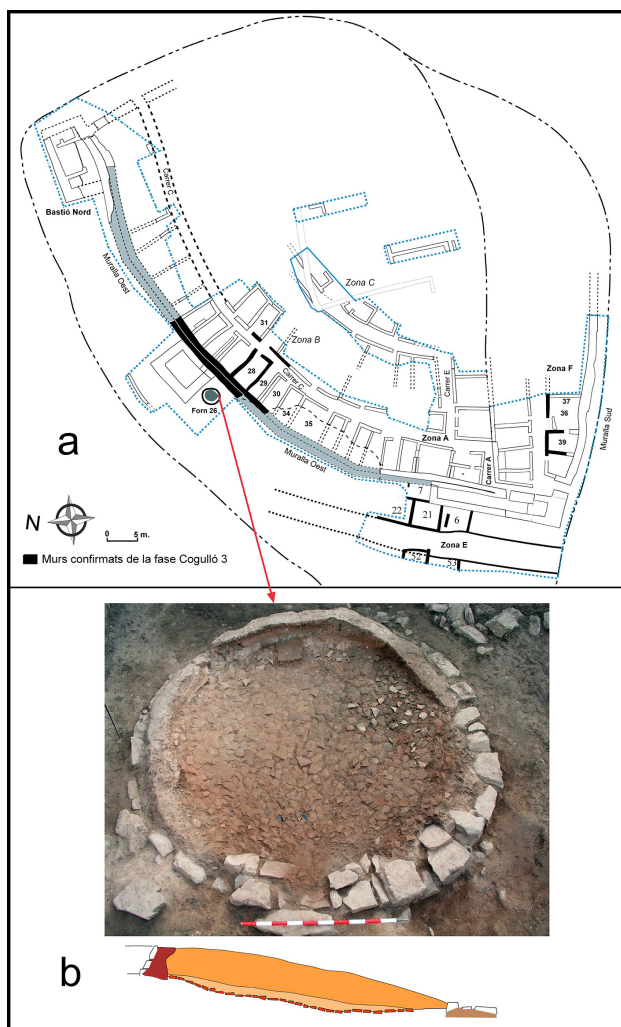
Finalment, la continuïtat de l'ocupació es documenta en tots i cadascun dels assentaments que hem considerat com a nuclis de primer ordre durant el període ibèric ple, en què sovint la fase dels se-

gles II-I és un període molt dinàmic i, fins i tot, expansiu. Aquesta constatació podria semblar contradictòria amb el que acabem d'afirmar amb relació a la dissolució del sistema socioeconòmic i polític vigent abans del 200 aC. Tanmateix, no ho és si tenim en compte que també en tots els casos les característiques d'aquests assentaments es modifiquen de dalt a baix.

Això sí, la naturalesa d'aquesta transformació es mostra molt variable. En el cas del Cogulló de Sallent, el període ibèric tardà té l'aspecte d'una ocupació més aviat residual (figura 2a), el pas previ a l'abandonament definitiu del nucli que va tenir lloc al llarg de la primera meitat del segle I aC (Asensio i Sánchez, 2014). Gairebé tot l'espai interior de l'antic nucli fortificat apareix deshabitat, amb tan sols part dels carrers i molt poques cases, isolades, encara en funcionament, enmig d'una majoria d'habitatges ja enrunats. Paradoxalment, es documenta una notable activitat constructiva en l'espai exterior adjacent al recinte fortificat, amb unes muralles i torres que semblen mantenir-se dempeus però absolutament inhàbils a causa dels nous edificis d'aquest període. En concret, es reomple el fossar de l'ibèric ple per tal d'habilitar una plataforma en la qual es construeixen el que semblen dues bateries de recintes a banda i banda d'un espai de circulació (carrer, passadís?), amb els àmbits de la bateria nord adossats a l'antiga muralla o al bastió rectangular allargat.

Més difícil d'explicar és la construcció d'una estructura de combustió de grans dimensions en una ubicació estranya: una

7. Som conscients de la necessitat d'una prospecció més intensiva d'aquest territori per tal de poder elaborar una proposta sòlida sobre l'evolució d'aquest poblament. En aquest sentit, en el nou projecte quadriennal la secció d'arqueologia del Centre d'Estudis Lacetans ha engegat una línia de prospeccions superficials intensives encapçalades per David Jimeno.

Figura 2. Planta general de la fase 3 (segles II-I aC) del nucli del Cogulló (a) amb fotografia i secció del forn ubicat fora muralles (b).

altra vegada a l'exterior del recinte emmurallat de l'ibèric ple, en aquest cas aparentment a l'aire lliure, sense cap recinte que la cobreixi. És un forn de planta cir-

cular de 2,40 m de diàmetre, que conserva una solera rubefactada i una preparació de fragments ceràmics⁸, de la mateixa factura que les llars de contextos domèstics

8. Entre els quals hi ha ceràmiques de vernís negre d'importació (campanianes A i calenes) que determinen la seva construcció en una cronologia dels volts del 100 aC.

(figura 2b). Tot apunta, doncs, que deu ser un forn culinari concebut per processar aliments (per exemple, pa), en volums o quantitats molt superiors als habituals, potser amb l'objectiu d'abastar concentracions elevades de persones en ocasions puntuals o no quotidianes. En definitiva, sigui quin sigui el caràcter de l'ocupació al Cogulló durant els segles II-I aC, a hores d'ara molt incert, és evident que ja ha perdut la condició de centre de referència d'un sector important de la vall del Llobregat, a diferència del paper exercit en el període ibèric ple.

En canvi, en altres assentaments lacetans que podrien haver estat importants abans del 200 aC, la fase ibèrica tardana no presenta cap símptoma propi d'una etapa de decadència o d'abandonament gradual. Ans al contrari, es posa de manifest que l'ocupació d'aquest període representa un moment de transformacions profundes i alhora de manteniment d'una entitat equiparable a les etapes anteriors; o fins i tot superiors, com és especialment evident en el cas dels Prats de Rei, on es produeix una forta expansió del nucli i es documenten elements d'arquitectura pública monumental, en què destaquen diversos fragments de columnes de model itàlic (Salazar i Rafel, 2015).

Al jaciment de la Codina (Pinell, Solsonès), hi ha indicis indirectes que assenyalen que als segles II-I aC s'hi havia establert un nucli ibèric rellevant, ubicat en un indret amb un altíssim potencial estratègic, dominant la vall del riu Llobregós. Malauradament, la superposició d'una vil·la fortificada i un castell medieval (el castell de Miralles) ha eliminat qualsevol traça de les construccions i l'estructura del nucli d'aquest període. Així doncs, han perdurat, exclusivament, elements abundants i significatius de cultura mate-

rial d'època ibèrica tardana o romana republicana (Asensio et al., 2002).

4. L'ocupació dels segles II-I aC al nucli de Castellvell d'Olius (Olius, Solsonès)

La fase més antiga del nucli de Castellvell pertany a una etapa preibèrica, ja que en els estrats fundacionals i primers nivells d'ús apareix exclusivament ceràmica a mà, cap tipus de ceràmica importada (probablement s'ha de situar en un moment avançat de primera edat del ferro, entre els segles VIII i VII aC). Es tracta des del principi d'un assentament constituït per una muralla perimetral i almenys una bateria de cases adossades, fet que situa el fenomen d'emergència de l'urbanisme en moments anteriors a la iberització, tal com passa en alguns sectors de Catalunya (Segre, Ebre, Penedès), però no en zones adjacents, com ara la depressió prelitoral i litoral al nord del massís del Garraf (Pons, 1994).

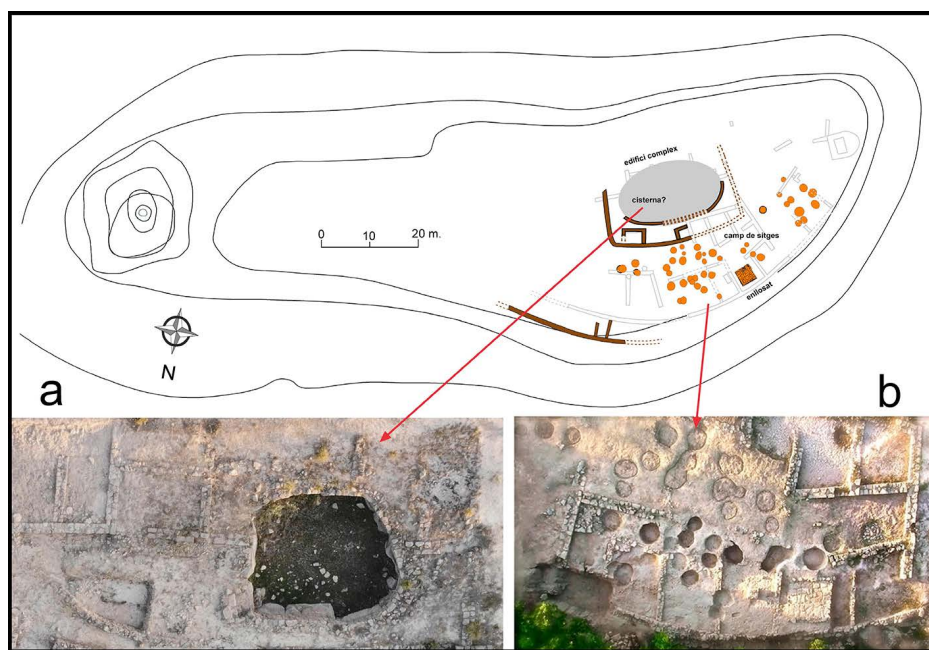
De fet, l'estructura urbana que neix en aquest moment tan antic es manté pràcticament inalterada durant les fases dels períodes ibèric antic i ibèric ple. Es documenten diverses refaccions successives de les pavimentacions de les cases, fins a cronologies del segle III aC les més modernes, sense modificacions importants de la seva forma i les dimensions. La gran transformació del nucli tindrà lloc precisament en la fase del període ibèric tardà (figura 3), en què d'entrada es dona l'amortització del recinte fortificat d'època protohistòrica. En les darreres campanyes, ha començat a aparèixer un tram del que podria ser un nou mur de tanca perimetral, que ressegueix la vora del cim del turó tot just dos metres més enfora de la

muralla de les fases anteriors. També s'ha documentat un parell de murs transversals que semblen definir, a dia d'avui encara de manera incipient, el que podria haver estat una bateria d'estances adossades al nou mur de tanca en funcionament durant els segles II-I aC. La segona gran novetat d'aquesta fase és un conjunt d'estructures ubicades al bell mig de la plataforma del turó. Es tracta d'una bassa de planta ovalada i grans dimensions (21 metres de llarg per uns 10 m d'amplada), que apareix al mig d'un mur que l'encercla i que alhora delimita un espai quadrangular de 700 m² de superfície (figura 3a). Una àrea àmplia, amb tota probabilitat oberta, a excepció d'una bateria de petits recintes que s'hi adossen al costat sud del mur exterior. La naturalesa i la

funció d'aquest conjunt constructiu és molt difícil de determinar. Tan sols sembla clar que l'element principal, el que li dona sentit, és el gran dipòsit d'aigua en posició central.

En darrer terme, en aquesta fase s'habilita un dens camp de sitges que ocupa l'espai que resta entre la cisterna del centre del turó i la bateria de recintes adossats al mur de tanca perimetral. A hores d'ara, en una superfície destapada de 750 m², s'ha documentat i excavat una concentració de 45 sitges (figura 3b), totes amortitzades (com la bassa) amb materials que proporcionen una cronologia al voltant del 100 aC, molt probablement dins del primer quart del segle I aC.

Pel que fa a l'anàlisi de la cultura material d'aquesta fase, cal començar desta-

Figura 3. Planta general de la fase dels segles II-I aC al nucli de Castellvell, amb fotografies zenitals de la cisterna i edifici central (a) i del camp de sitges que l'envolta (b).

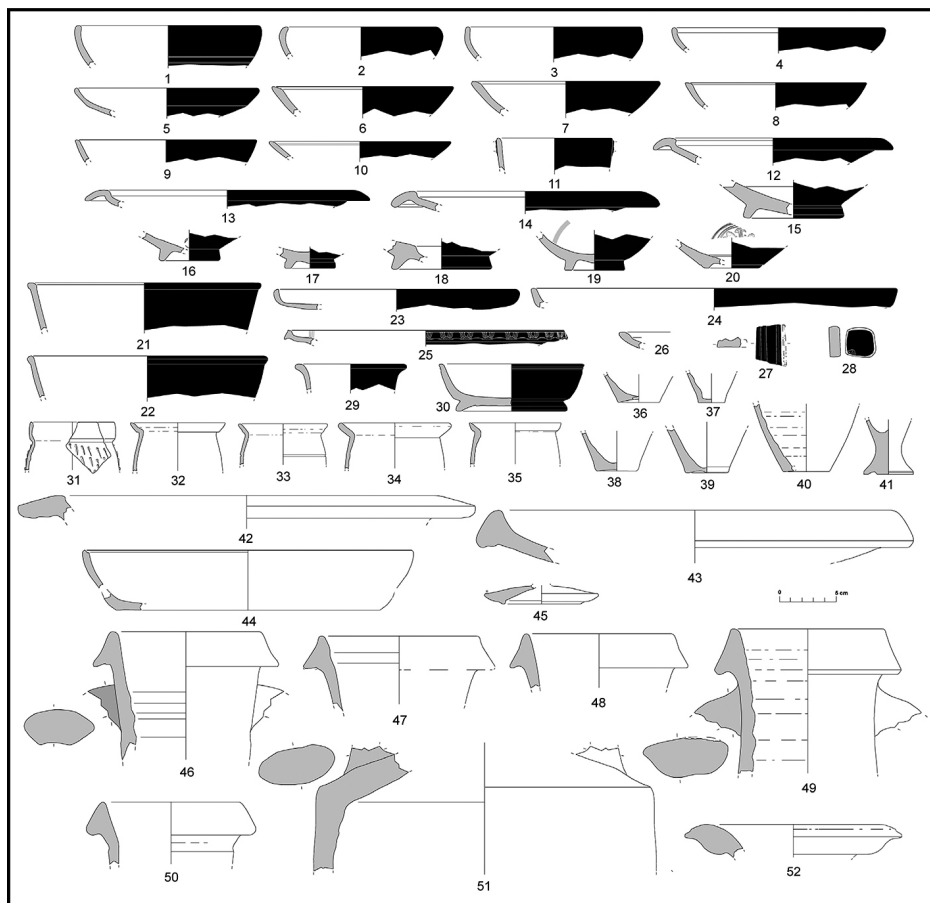
cant el volum i la composició de les ceràmiques importades. La mostra més representativa prové de l'abundant conjunt ceràmic procedent dels nivells d'amortització de la bassa, format per un total de 305 individus ceràmics. D'aquests, el 23% són vasos d'importació, la gran majoria (el 19% del total d'individus) peces de vaixel·la fina de procedència itàlica. La vaixel·la fina importada està àmpliament dominada pels vasos de la producció campaniana A, amb el 77% del total d'individus d'aquesta categoria, de la qual hi ha un lot constituït per un nombre elevat d'exemplars de només quatre tipus: els plats de la forma Lamb. 36 i els bols de la forma Lamb. 27, Lamb. 31 i Lamb. 33b (figura 4, 1 a 20). Per contra, els vasos de la producció del taller de Cales, que conformen el 17% del total d'individus de vaixel·la fina importada, mostren una representació molt repartida i variada de tipus, amb un bol de la forma Lamb. 1, tres plats de les formes Lamb. 5 i un altre de la forma Lamb. 7, dues pàteres de la forma Lamb. 8a, una gerreta Lamb. 10 i un exemplar de crater de la forma Morel F4753 (figura 4, 21 a 30). El material amfòric d'importació, que representa només el 3% del total d'individus, està format per vuit exemplars de procedència itàlica, la majoria vores que tipològicament se situen en la transició entre les Lyding-Will D/E i les Dressel 1A (figura 4, 46 a 50), i un únic exemplar de producció púnica centremediterrània, del tipus 7.4.2.1. de Ramon (figura 4, 52). Pel que fa a les ceràmiques comunes, hi ha una presència escassa de les ceràmiques de cuina itàliques, tan sols un exemplar de cassola del tipus 6A del Dicocer Ramon (figura 4, 44). Per contra, hi ha un lot d'una desena d'individus de cubilets de parets fines, però només un

presenta una pasta clarament itàlica, ja que la resta amb molta probabilitat són imitacions de producció local Ramon (figura 4, 31 a 40).

Amb relació als materials no ceràmics, només podem anomenar un objecte de clara filiació itàlica, que és, això sí, una peça d'armament. Es tracta d'una punta de sageta de ferro, d'un tipus d'extrem piramidal i emmanegament de cub, provinent dels materials de les antigues excavacions de Serra Vilaró. En ser una peça descontextualitzada, no es pot fixar amb precisió la seva cronologia. Se'n coneixen, però, una desena d'exemplars més a tota Catalunya, datats des d'horitzons de l'entorn del 200 aC (casos de peces localitzades al Puig de Sant Andreu d'Ullastret, Castellet de Banyoles o Burriac fins a contextos de mitjan segle I aC (Puig Ciutat d'Oristà) (Ble, 2015: 175-176). A Castellvell d'Olius, el repertori de peces d'armament es completa amb un lot de sis projectils de fona de plom, també provinents dels dipòsits de materials de les excavacions del principi del segle XX. Són peces de tipus fusiforme de la variant IC de Völling que, per criteris de massa/calibre, podrien atribuir-se a la primera meitat del segle I aC (Ble, 2015: 198).

5. L'ocupació dels segles II-I aC al nucli de Sant Miquel de Sorba (Montmajor, Berguedà)

La fase ibèrica tardana o romana republicana és, amb diferència, la més ben conservada a Sant Miquel de Sorba (figura 5), un nucli sens dubte rellevant des de molts segles abans. De fet, l'antiguitat de l'ocupació a l'indret es remunta al neolític postcardial, període documentat gràcies a la troballa, l'any 2018, d'una fossa

Figura 4. Mobiliari ceràmic del conjunt provinent de la cisterna de Castellvell: campaniana A (1 a 20), Cales (21 a 30), parets fines (31 a 40), ungüentari (41), morter púnic (42), morter itàlic (43), cuina itàlica (44), *operculum* (45), àmfora itàlica (46 a 50), àmfora indeterminada (51) i àmfora púnica centremediterrània (52).

d'enterrament múltiple (amb cinc inhumats, tres individus adults i dos infants)⁹, que s'ha datat amb carboni 14 entre el 4227-3994 aC. Pel que fa a l'assentament

protohistòric, hi ha indicis que permetrien situar el seu inici en el bronze final/primer ferro, concretament un parell de cubetes retallades a la roca que han pro-

9. Cal apuntar que en un altre dels jaciments esmentats en aquest treball, destacat per la condició estratègica de l'indret, el de la Codina (Pinell, Solsonès), també s'ha documentat una fossa d'enterrament d'època prehistòrica, en aquest cas, d'un individu adult masculí acompanyat de restes de dos cervols, datada al segle IX aC, és a dir, del període del bronze final (Martínez et al., 2010).

porcionat exclusivament ceràmiques a mà d'aspecte preibèric. A partir d'aquí, es documenten restes d'un nucli que presenta una ocupació continuada fins a època romana imperial (segles I-II dC), tot i que es dona un nivell de conservació molt desigual segons les fases.

Aquesta ocupació tan perllongada es pot explicar per les condicions privilegiades del lloc amb relació al control de camins, que podrien ser de gran antiguitat. D'una banda, se situa en un punt intermedi entre les valls del Cardener i el Llobregat, en el que seria un hipotètic eix transversal que creuaria les comarques prepirinenques des de la costa fins a la vall del Segre. De fet, s'ha considerat la molt probable existència d'una via romana que enllaçaria Emporion i Ilerda, passant per Berga i Solsona (Soto i Carreras, 2007: 181). D'altra banda, al peu del turó, hi discorre el riu Aiguadora, afluent del Cardener, que sempre ha estat important per als camins ramaders de transhumància en direcció a les pastures del Berguedà i, en general, seguint els cursos del Llobregat i el Cardener, com a via que comunica la costa central catalana amb els Pirineus (Cardona et al., 1996). A més, les fonts medievals esmenten la vall de l'Aigua d'Ora com a «via salaria», ja que és el mateix camí que passa per les mines i la vila de Cardona (Galera, 1996).

Del període ibèric antic a Sant Miquel de Sorba, l'estructura de més entitat conservada és un gran dipòsit retallat a la roca natural, ubicat just per sota de la bateria d'edificis excavats per Serra Vilaró, al límit nord del sector central del cim del turó. Es tracta d'una possible cisterna o bassa, de 12 metres de llarg i 6,4 m d'amplada, amb 2,2 m de fondària conservada, que s'amortitza a la segona meitat del segle V aC. Cal assenyalar que en els nivells

d'abocament que la inutilitzen s'ha recuperat un lot notable de ceràmiques àtiques, algunes de figurades, cosa que, tractant-se d'un nucli molt allunyat de la costa, posa de manifest el paper central que ja devia tenir l'assentament en aquesta època, malgrat el poc que s'hi ha conservat. Per damunt de la cisterna ja amortitzada, apareix part d'una muralla perimetral i una bateria de cases adossades. Això mostra, ara de manera incontestable, l'existència d'un nucli fortificat al cim del turó durant el període ibèric ple (segles IV-III aC). Un seguit de trams de muralla localitzats al límit sud del cim del turó, associats a les restes molt malmeses d'un parell de torres quadrangulars, permeten estimar una superfície del nucli en aquests moments entre els 5.000 i 6.000 m². Lamentablement, l'estratigrafia d'aquest sector va quedar pràcticament exhaurida a causa dels treballs del principi del segle XX, tal com ha posat de manifest la recent reexcavació realitzada en el marc del projecte del CEL, de manera que la informació recuperada d'aquest grup d'habitats és ínfima. El que ha estat possible constatar és com al llarg del segle III aC es va habilitant un nombre considerable de sitges en diferents punts del turó (en les campanyes recents se n'han documentat un total de 7), que coexisteixen amb la zona d'habitat. En darrer terme, a aquesta fase anterior al 200 aC s'ha d'atribuir el poc que resta, tot just un angle, del que amb tota seguretat era una nova bassa o un gran dipòsit d'aigua excavat a la roca natural, que devia substituir l'abans descrit, en ús durant el període ibèric antic.

Aquesta cisterna del període ibèric ple fou pràcticament del tot arrasada per la construcció del que és la tercera estructura d'aquesta mateixa funció i característiques documentada al nucli de Sant Mi-

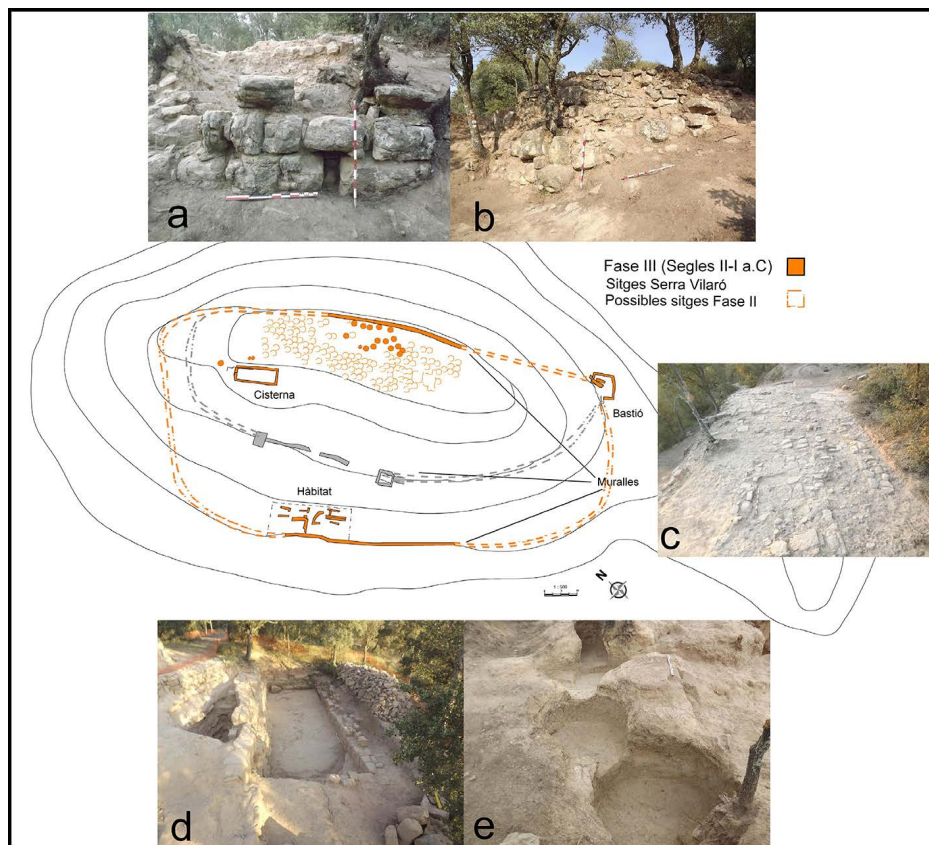
quel de Sorba. En aquest cas, es conserva íntegre un dipòsit de plana rectangular —de 13,2 m de llarg, 5 m d'ample i 2 m de fondària mínima conservada—, que un cop excavat en la roca natural és recobert d'un parament de carreus de molt bona factura, cosa que li confereix un aspecte d'una certa monumentalitat (figura 5d). L'excavació del sediment interior que va deixar la intervenció parcial, tipus sondeig, efectuada per Serra Vilaró, ha verificat una cronologia d'amortització de la primera meitat del segle I aC. En qualsevol cas, aquest gran dipòsit d'aigua és un dels molts elements constructius nous que es daten en la fase ibèrica tardana (segles II-I aC). D'entrada, es produeix una remodelació profunda del sistema defensiu. En un primer moment, es constata una reforma de l'antiga torre quadrangular buida, a la qual s'afegeix un nou pany de paret fet amb carreus ben tallats de grans dimensions, molt similars als emprats en les parets de la cisterna d'aquest període. En una segona fase, sempre dins del segle II aC, es fa efectiva una important ampliació del nucli fortificat, amb la construcció d'un nou pany de muralla (figura 5a) que s'estén pel vessant sud del turó, uns 20 metres més enllà del tram de la muralla i de les torres d'aquesta banda del nucli, que ara resten del tot desmantellades. El nou recinte emmurallat fa que el nucli del període ibèric tardà assoleixi unes dimensions de 9.000 m². A més, s'hi afegeix un nou dispositiu defensiu, molt potent, com és el bastió de planta triangular ubicat a l'angle nord-est del perímetre, en una orientació que facilita

una òptima visibilitat amb la muntanya de Cardona (figura 5b). També es posa en funcionament el que té tot l'aspecte d'un autèntic camp de sitges interior que, sens dubte, inutilitza l'antiga bateria de cases de l'ibèric ple (figura 5e). Durant la darrera fase d'excavacions del projecte del CEL, se n'han excavat 14 d'aquest període, la gran majoria retallant parets o l'estratigrafia de les cases del període ibèric ple. Serra Vilaró va excavar-ne 166 més, densament concentrades en l'espai central del cim del turó (Serra Vilaró, 1922). Les dades referents a la cronologia d'amortització d'aquestes sitges excavades d'antic s'ha perdut, però, si fem una estimació a partir del nombre de sitges excavades en els darrers anys, se'n podrien atribuir més d'una cinquantena a aquesta fase ibèrica tardana. La pèrdua de la zona d'hàbitat del període ibèric ple sembla compensar-se amb la construcció d'una nova zona residencial a la plataforma creada per la nova muralla (figura 5c), en el sector meridional d'expansió del nucli¹⁰.

Per finalitzar la descripció del nucli de Sant Miquel de Sorba durant els segles II-I aC, cal fer esment dels indicis de la probable existència d'un edifici públic d'arquitectura monumental. Ens referim a la troballa de dos fragments de columna, un capitell (Serra Vilaró, 1922: lám. XIX, C) i un basament (Serra Vilaró, 1922: fig. 28)¹¹, llançats dins d'una mateixa sitja (sitja 34), dels quals Serra Vilaró explica que van aparèixer en les capes superiors d'amortització de la sitja, associats a fragments de «teules romanes» (Serra Vilaró, 1922: 41). Aquesta darrera

10. Sector encara no excavat, en el qual està previst concentrar els futurs treballs d'excavació durant el programa quadriennal 2022-2025.

11. Aquestes peces avui dia són il·localitzables, sembla que mai van arribar a ser dipositades al Museu de Solsona amb la resta dels materials mobles aquí considerats.

Figura 5. Planta general de la fase dels segles II-I aC al nucli de Sant Miquel de Sorba, amb vis-tes dels components principals: muralla (a), bastió triangular (b), hàbitat meridional (c), cister-na (d) i camp de sitges (e).

indicació podria fer pensar que s'han de relacionar amb la fase romana imperial del nucli, de la qual hi ha restes escasses, tant per damunt de la cisterna republicana com en el sector meridional d'eixamplament del nucli. Sobta, però, que en aquesta fase, que té tota l'aparença d'una ocupació residual molt modesta (Asensio et al., 2014), s'hagués planejat una operació constructiva d'aquesta exigència. Un argument similar va empenyer Serra Vilaró a descartar l'existència a Sant Miquel

de Sorba d'un edifici d'aquestes caracte-rístiques i a proposar la idea que tal vega-da eren restes d'un projecte no realitzat (Serra Vilaró, 1922: 41). Avui dia, vista l'entitat del nucli en època ibèrica tardana o romana republicana, no ens sembla una opció descartable, amb el reforç que suposa l'esmentada troballa recent de frag-ments de columnes amortitzades d'aques-ta cronologia al nucli dels Prats de Rei. És cert, tal com també assenyala Serra Vilaró, que resulta estrany que no s'hagi loca-

litzat cap més resta enlloc del jaciment, ni tan sols reaprofitada, del que devia ser una construcció de molta envergadura. Els únics elements que potser s'hi podrien associar serien les dues antefixes de terracota, amb decoració de sengles caps femenins, també provinents de les antigues excavacions de Serra Vilaró (Serra Vilaró, 1922: lám. xv, A i B)¹². Es podria tractar de restes de decoració arquitectònica d'un gran edifici públic, com ara un temple, tot i que solen ser habituals com a elements ornamentals de construccions no necessàriament públiques ni monumentals, com ara les vil·les o cases senyoriales urbanes. Cal dir, a més, que les peces de Sant Miquel de Sorba s'han considerat pròpies d'una coroplàstia d'estil indígena que imita models romans (Álvarez i Carreras, 1996: 21). Per tant, és molt factible una producció local en centres terrissers especialitzats com el de Castellterçol (Moianès), probablement en funcionament des del segle I aC.

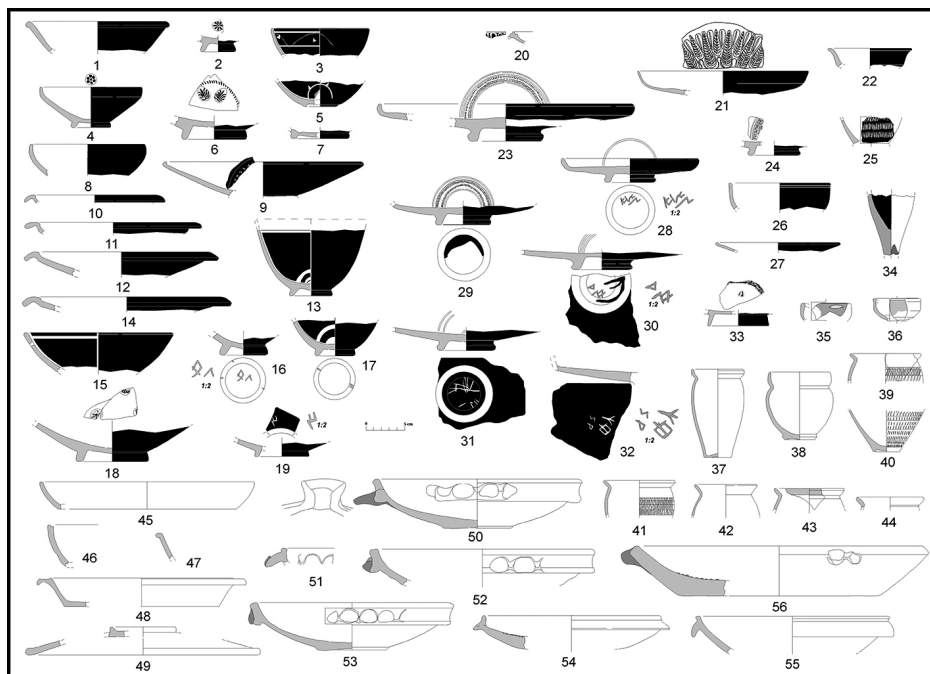
Aquestes dues peces ens introdueixen en l'anàlisi dels materials mobles d'aquest període, tant els provinents de les campanyes recents com els de les intervencions antigues dipositats al Museu de Solsona¹³, entre els quals s'identifica una quantitat veritablement destacable d'objectes de procedència o filiació itàlica. Pel que fa als conjunts ceràmics, n'és una mostra excel·lent el recuperat en els nivells d'amortització de la cisterna abans descrita (Asensio et al., 2018). Les peces d'importació representen un 19,5% del total d'individus, i el 96,5 % dels individus

importats són de producció itàlica. En el camp de la vaixel·la fina, el predomini és dels vasos de la producció campaniana A, amb un 88% del total d'individus d'aquesta categoria d'importacions, molt per damunt del 9,9% d'individus de ceràmiques calenes. El repertori de formes és molt ampli, però es torna a repetir la presència majoritària dels mateixos tipus documentats als conjunts contemporanis de Castellvell: els bols Lamb. 27, els plats Lamb. 36 i els bols Lamb. 31 o Lamb. 33, en aquest ordre (figura 6, 1 a 19). El repertori de tipus documentats de ceràmiques calenes també és molt complet, en aquest cas amb un clar predomini dels plats de la forma Lamb. 5 (figura 6, 20 a 33). Es pot destacar la presència d'un exemplar de cràter del tipus Morel F4753 (figura 6, 20), d'una base de plat amb decoració d'una estampeta en forma de cor i estries a rodeta (figura 6, 33) i, encara més excepcional, d'una *phiale* de la forma Morel F2170 amb decoració plàstica de motius vegetals (figura 6, 21). Cal assenyalar que hi ha un total de cinc vasos de vaixel·la fina importada que presenten inscripcions epigràfiques *postcoctionem*, totes en llengua ibèrica (figura 6; 28, 30 a 32), tot i que en una d'elles, al costat de dues lletres ibèriques, sembla que se n'hi identifiquen dues més de l'alfabet llatí (*s* i *p*) (figura 6, 32).

Les àmfores i ceràmiques comunes o de cuina importades tenen una presència molt inferior, sempre per sota del 3% del total d'individus importats, tal com hem vist que es dona en els conjunts ceràmics

12. A la publicació del 1922, es reproduïen i descriuen, però no es dona cap referència o dada concreta del seu context, malauradament una absència constant al llarg de la memòria de Serra Vilaró.

13. En aquest punt, volem fer un agraïment explícit al personal del museu, amb la seva directora, Lúcia Fàbregas, al capdavant, que sempre ha posat les màximes facilitats i atenció a les múltiples sol·licituds de consulta i estudi dels seus dipòsits provinents de membres de l'equip de recerca del Centre d'Estudis Lacetans.

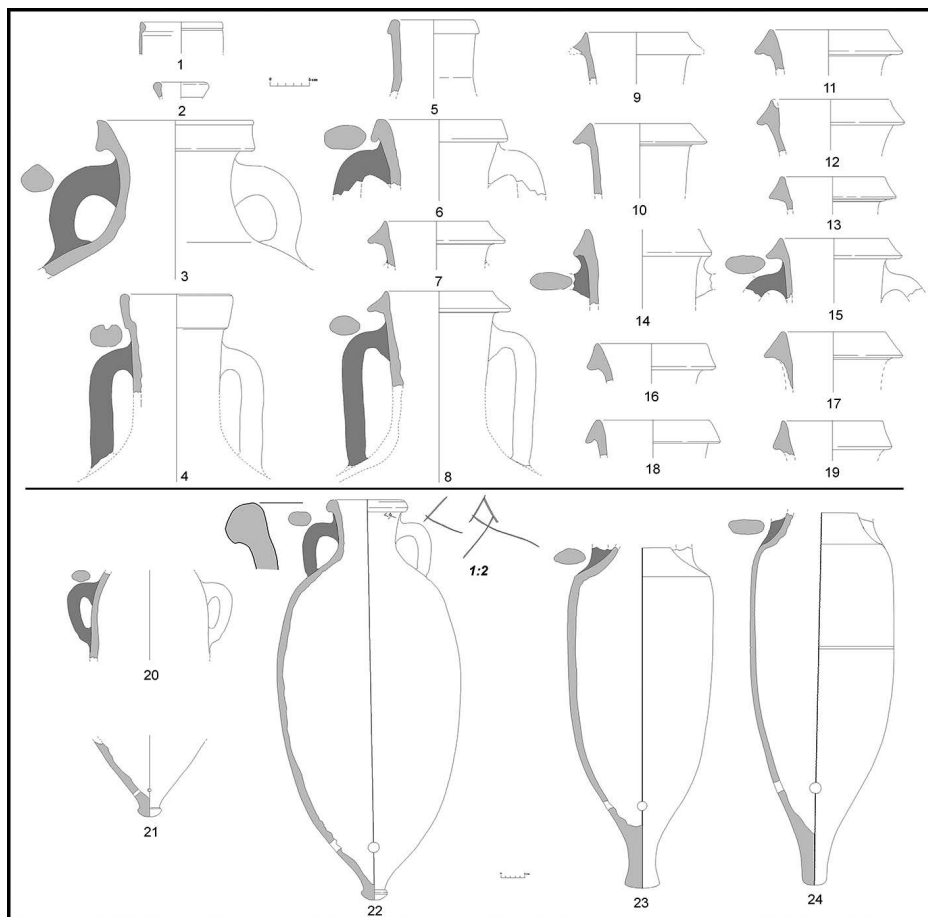

Figura 6. Mobiliari ceràmic del conjunt provenint de la cisterna de Sant Miquel de Sorba: campaniana A (1 a 19), Cals (20 a 33), ungüentari (34), llànties (35 i 36), parets fines itàliques (43 i 44), imitacions locals de parets fines (37 a 42), vasos de cuina itàlics (45 a 49), morters itàlics (50 a 55), morter pasta *dolium* (56).

de Castellvell. Ara bé, hi ha algunes evidències remarcables, especialment la dels tres exemplars d'àmfores itàliques gairebé complets apareguts en el fons de la cisterna (figura 7, 22 a 24). Dos són individus d'àmfores de la zona tirrènica, amb molta probabilitat del tipus Dressel 1A (tot i que no conservaven les respectives vores i colls) (figura 7, 23 i 24), mentre que el tercer és una àmfora adriàtica de la Pulla, del tipus Apani III o Giancola 5 (figura 7, 22). Tots tres exemplars presenten una perforació molt similar, just per damunt de l'arrencament del pivot, cosa que mostra que han estat reutilitzats amb una mateixa finalitat indeterminable. En el ma-

teix conjunt, han aparegut dos exemplars més d'àmfores itàliques de l'Adriàtic (figura 7, 6 i 21), que val la pena destacar pel valor que se'ls ha concedit com a element traça de les tropes romanorepublicanes (Carreras et al., 2016). Amb tot, també cal ressenyar que a l'espatlla de l'exemplar complet hi ha una inscripció amb dues lletres ibèriques, que podrien correspondre als signes sil·làbics *ke* i *be* (figura 7, 22).

Si bé les àmfores itàliques representen el 87% del total d'individus ponderats d'àmfores d'importació, cal dir que el 100% de les ceràmiques comunes o de cuina foranes són d'origen itàlic. El component principal d'aquesta tercera cate-

Figura 7. Mobiliari ceràmic del conjunt provinent de la cisterna de Sant Miquel de Sorba: àmfora púnica del cercle de l'Estret (1), àmfora púnica ebusitana (2); àmfora púnica centremediterrània (20); àmfora tripolitana (3); àmfora tarraconense (4); àmfora grega (5); àmfores itàliques de l'Adriàtic (6, 21 i 22); àmfores itàliques tirrèniques (7 a 19, 23 i 24).

goria de ceràmiques importades és un lot de 23 exemplars de peces de cuina de pasta itàlica tirrènica, amb una representació repartida entre morters de la forma 8 del Dicocer (figura 6, 50 a 55) i cassoles i les respectives tapadores de les formes 6 i 7 del Dicocer respectivament (figura 6, 45 a 49). En darrer terme, cal anomenar qua-

tre exemplars de cubilets de parets fines de la forma Mayet II amb pastes itàliques (figura 6, 43 i 44), ben diferenciades d'un nombre molt superior d'imitacions de producció local (figura 6, 37 a 42), que es donen en ceràmica ibèrica, tant de cocció oxidant com de cocció reduïda. De fet, hi ha una presència notable de vasos ibèrics,

també oxidats o reduïts, que són imitació de les formes més habituals dels vasos de vaixel·la fina importada. Entre ells, destaca un exemplar complet de ceràmica grisa ibèrica que imita els plats de la forma Lamb. 7, del qual tornarem a parlar més endavant.

No hi ha dubte, però, que és en l'àmbit del mobiliari no ceràmic on trobem l'evidència més excepcional pel que fa a materials de procedència o filiació itàlica. Cal dir, tanmateix, que això no és així, de manera inequívoca, en les peces d'armament de ferro. A Sant Miquel de Sorba se n'han documentat tres: una javelina curta amb punta piramidal massissa de secció quadrada i emmanegament tubular, de la variant X del tipus 11A (figura 8, 10), una punta de llança de mida mitjana sense nervi, de la variant Vc del tipus 5C (figura 8, 11), i una altra punta de llança de mida mitjana, amb la fulla relativament estreta i base arrodonida amb secció aplanada, de la variant VIIIb del tipus 10 (figura 8, 12), sempre seguint la classificació tipològica de Quesada (Quesada, 1997). Les dues primeres peces estan descontextualitzades, provenen dels dipòsits de materials de les excavacions de Serra Vilaró, mentre que la tercera va aparèixer als nivells de colmatació de la cisterna, datats de primera meitat del segle I aC. Tot amb tot, cap de les tres peces té una filiació itàlica indiscutible, ja que podrien pertànyer sense problema a armament de tradició ibèrica i, fins i tot, podrien tenir cronologies pròpies del període ibèric ple. Tot i ser peces també sense context precís, sembla molt més clara l'atribució a la fase ibèrica tardana dels quatre exemplars de projectils de fona (figura 8, 14 a 17), que completen el lot de peces d'armament identificades a Sant Miquel de Sorba. Es tracta de peces de forma ametllada o fusi-

forme, del tipus IC de Völling (Völling, 1990), amb una massa/calibre elevats que les situa dins dels paràmetres habituals dels projectils d'època republicana (Ble, 2015: 195).

Aquesta documentació relativament escassa de peces d'armament contrasta amb tot allò que, en un sentit ampli, es considera equipament militar. A aquesta categoria, hi pertanyen alguns dels elements que podrien remetre de manera més contundent a una presència itàlica o, fins i tot, a un caràcter itàlic del nucli durant els segles II-I aC. Tot i això, també cal assenyalar que, des del nostre punt de vista, bona part dels objectes que es poden interpretar (i han estat interpretats) com a *militaria* vinculada a l'exèrcit romà republicà podrien no ser-ho de forma incontestable, sempre tenint en compte que en aquest debat representa un greu obstacle afegit la manca de context de la gran majoria dels materials subjectes d'anàlisi, ja que provenen de les excavacions de Serra Vilaró.

Un bon exemple d'aquesta situació és el que es pot derivar de la valoració de l'abundant i heterogeni conjunt de peces que se solen agrupar en un bloc d'indumentària militar. N'hi ha —com les set targes de ferro del tipus 3 de Ble (figura 8, 19 a 25) o un petit botó de bronze, amb anella de subjecció triangular, del tipus V de Wild (Wild, 1970) (figura 8, 9)— que s'han d'associar clarament al calçat (*clavi caligarii*) i la vestimenta de soldats que formen part de l'exèrcit romà, sigui quin sigui el seu origen ètnic. Tal vegada aquesta atribució també seria vàlida en el cas d'una piqueta de ferro de tenda de campanya, de secció quadrada amb un eixamplament i un forat en la part proximal (figura 8, 18), molt semblant a les trobades a Numància (Bishop i Coulston, 1993).

Per contra, entenem que això no és tan inequívoc amb peces, sovint considerades altament significatives, com ara l'exemplar d'esperó de bronze (figura 8, 13). Correspon a un esperó de llaçada, com mostren les perforacions als extrems eixamplats de la tija de secció aplanada, amb una punta cònica de secció circular. Aquesta peça s'ha relacionat amb la possible presència de tropes auxiliars de cavalleria (Ble, 2015: 325). La mateixa consideració es podria fer amb relació a una petita campana de bronze (*tintinnabulum*), del tipus C1 de Galliazo (Galliazo, 1979), que conserva, a la part interior, les marques de ferro de l'anella de suspensió del batall (figura 8, 26). Tanmateix, la presència d'esperons de bronze no és estranya en contextos ibèrics, com en el cas del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (Sanmartí et al., 1992: 78), que igualment es poden atribuir a genets ibèrics pertanyents a l'aristocràcia local (Sanmartí, 2001: 30).

Els tres exemplars de fíbules de bronze procedents de les excavacions antigues de Serra Vilaró són el darrer i millor exponent de l'ambivalència d'interpretacions possible. Es tracta d'un exemplar amb el pont ogival amb xarnera perforada i ornament esfèric, de l'anomenat tipus Alesia o tipus 21a1 de Feugère (Feugère, 1985) (figura 8, 6); d'un segon exemplar amb ressort bilateral simple i el pont ricament decorat, del tipus La Tène III (figura 8, 7), i d'un tercer amb ressort bilateral simple amb quatre espirals, del mateix tipus La Tène III, però de l'anomenat grup de Nauheim, concretament de la variant 6.1 d'Erice (Erice, 1995) (figura 8, 8). Aquestes tres fíbules corresponen a models que apareixen en cronologies avançades, dins del segle I aC, i per aquesta raó es consideren romanes. Una cosa molt

diferent i, segons el nostre parer, del tot discutible és que això signifiqui necessàriament que formin part de la indumentària militar de soldats de l'exèrcit romà republicà presents físicament al lloc on es localitzen.

En l'extrem oposat, entenem que és plenament convincent la filiació estrictament itàlica i la seva vinculació amb contingents militars d'un darrer lot de peces pertanyents a dos grups funcionals molt específics. D'una banda, hi ha diversos fragments d'elements de vaixel·la de bronze, en general molt poc habituals en contextos catalans d'època romana republicana. En primer lloc, tenim el mànec horitzontal tripartit d'un *simpulum* del tipus 1A de Castoldi i Feugère (Castoldi i Feugère, 1991) (figura 8, 1). D'aquesta mena de *simpulum* de mànec horitzontal, se'n coneixen només sis exemplars més, tots datats al segle I aC, i la majoria procedents d'assentaments de caràcter militar itàlic, com ara els campaments de la Palma i Terrer Roig i el centre logístic del Camp de les Lloses. En serien una excepció un exemplar de procedència subaquàtica de les Sorres i un altre del nucli ceretà del Castellot de Bolvir (Ble, 2015: 300). En segon lloc, s'ha identificat una nansa de gerra de tipus Ornavasso-Ruvo (Boube, 1991) (figura 8, 2), un element de documentació encara més escassa. Tot just se'n coneixen dos exemplars més: el primer, una altra vegada, del campament de la Palma i un segon procedent d'una vil·la romana de Sant Boi de Llobregat, la Muntanyeta (Ble, 2015: 302). A més, la decoració que presenta, zoomorfa —amb dos caps de boc o cabró enfrontats—, és inèdita a la península Ibèrica. L'últim element és un suport de gerra de secció aplanada (figura 8, 3) que, amb molta probabilitat, formaria part de la mateixa peça

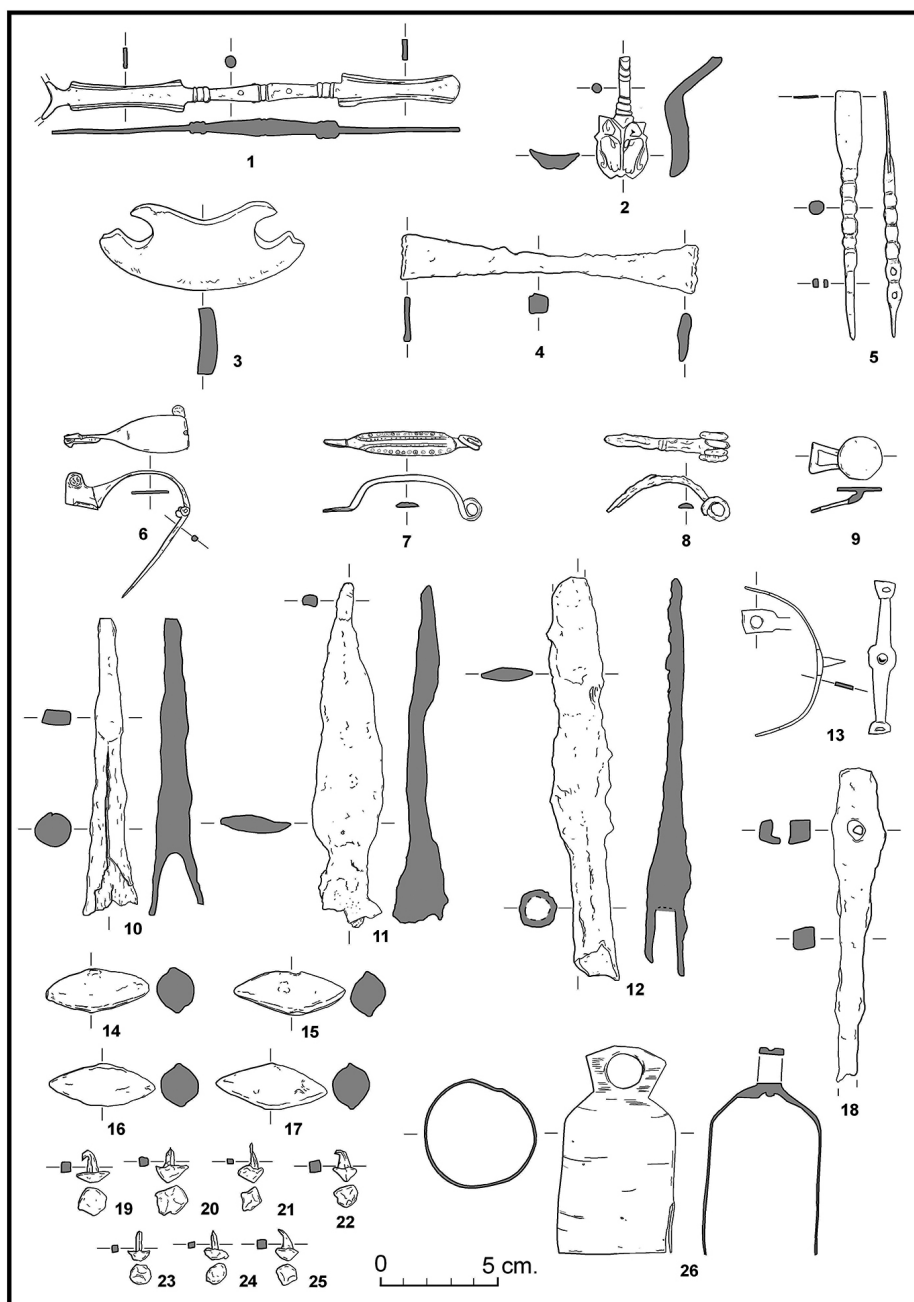

Figura 8. Lot d'objectes metàl·lics de Sant Miquel de Sorba vinculats a l'àmbit militar.

de la nansa de tipus Ornavasso-Ruvo (Ble, 2015: 303).

D'altra banda, a Sant Miquel de Sorba, és especialment destacada la documentació d'instruments diversos d'escriptura. D'estilets fets amb os, n'hi hauria un total de set individus, sis dels quals procedirien dels materials de Serra Vilaró (figura 9, 3) i un setè es va localitzar als nivells d'amortització de la cisterna

republicana (figura 9, 2). Són de tipologia diversa i estan representats els tipus 1A, 1C, 2A i 2B, és a dir, la majoria dels definits per Olesti (Olesti, 2019). D'una de les sitges d'època ibèrica tardana recentment excavades, prové un altre estilet d'escriptura, en aquest cas de bronze (figura 8, 5). Es tracta d'una peça amb una espàtula a l'extrem proximal i dues petites perforacions a la part distal, del tipus

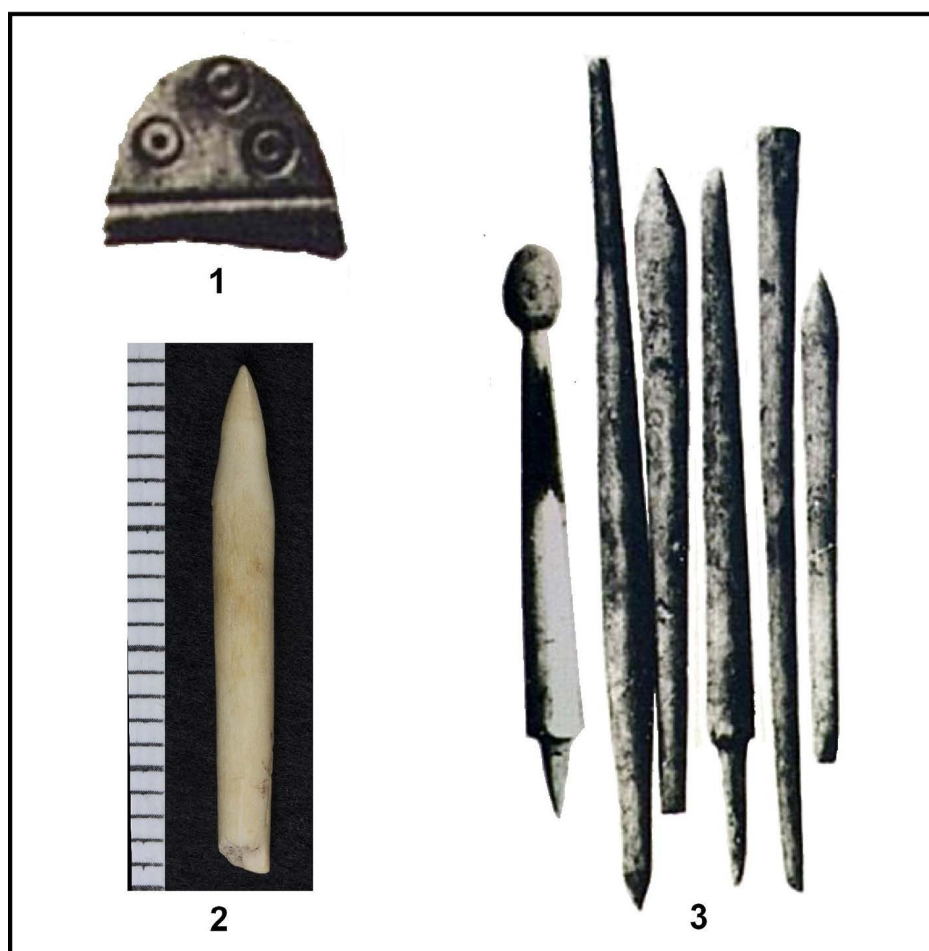

Figura 9. Lot d'objectes d'os de Sant Miquel de Sorba vinculats a l'àmbit militar.

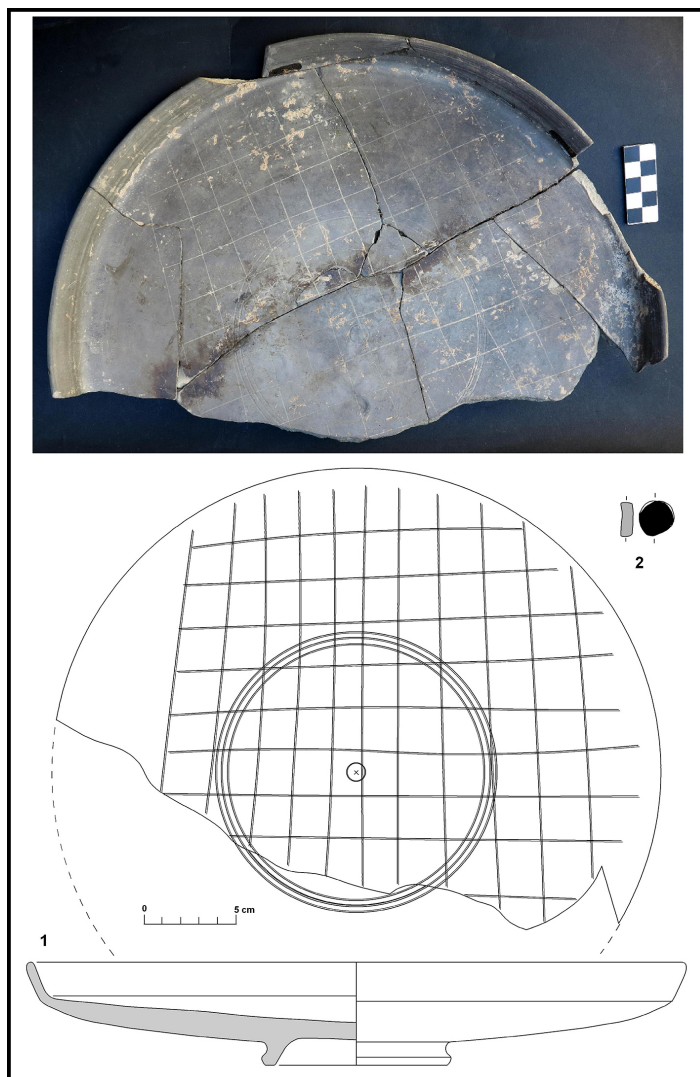
Schaltebrand A4-B1-C2. La part espatulada té la funció d'allisar la cera de les *tabulae ceretae* o tauletes d'escriptura. Aquesta és la missió exclusiva de les dobles espàtules, com l'exemplar de ferro trobat a Sant Miquel de Sorba (figura 8, 4), de secció plana als extrems i quadrada al centre, que es pot atribuir al tipus B1 de Feugère (Feugère, 1995). Finalment, hi ha la part inferior d'una capsula portasegells feta amb os, amb decoració de tres cercles concèntrics i una línia incisa (figura 9, 1), que tan sols es pot estudiar a partir de la fotografia inclosa dins la memòria publicada per Serra Vilaró (Serra Vilaró, 1922: lám. XIX, B, 3), ja que la peça actualment està desapareguda. En un recent recull de les peces d'aquesta categoria del nord-est peninsular realitzat per Olesti, es posa de manifest que els *styli* d'os són relativament abundants, amb una presència notable en assentaments ibèrics. Aquest fet permet plantejar que això s'expliqui per un augment de l'alfabetització en alguns segments de la població local, en un context d'intensificació del procés d'integració a la cultura romana (Olesti, 2019: 69). La documentació de capsetes de segell és molt més modesta i és bastant excepcional la d'estilets de bronze i de dobles espàtules de ferro. Dels primers només se'n coneix un altre, procedent del camp de sitges de Turó del Vent, molt probablement una peça amb cronologia de l'entorn del 200 aC (López Mullor et al., 1982: 95), mentre de les segones també se n'identifica un sol exemplar més, igualment provinent d'un nucli indígena, de la fase tardana del poblament fortificat del Castellot de Bolvir (Morera et al., 2016; Olesti, 2019: fig. 2).

Acabarem amb el que es pot considerar el testimoni més incontestable sobre una hipotètica presència física de contin-

gents militars itàlics a Sant Miquel de Sorba pels volts del 100 aC. Ens referim al ja esmentat exemplar gairebé complet de plat de ceràmica ibèrica reduïda que reprodueix els plats calens de la forma Lamboglia 7. En el fons intern d'aquesta peça, s'hi ha gravat un tauler de joc o *tabula lusoria*. La quadrícula del joc es troba incisa en la superfície interna de la peça, de manera que ocupa 26 dels seus 36 cm de diàmetre (figura 10, 1). Consta de 10 caselles perfectament conservades en l'amplada i de 8 caselles completes conservades fins al trencament antic de la peça, en sentit perpendicular a la novena casella. S'ha de dir que les quadrícules més comunes són de 8 per 8, tot i que també se'n troben alguns casos com el de Sant Miquel de Sorba, amb la variant de 9 per 10, per exemple en una de les fortaleses (Chesters) del mur d'Adrià (Bayo, 2018: 615).

Al mateix nivell de reompliment de la cisterna d'on prové la *tabula*, s'han documentat dos petits cercles retallats de ceràmica campaniana A, de tot just 20 mm de diàmetre (figura 10, 2). Aquestes peces podrien funcionar com a *calculi ordinari* si tenim en compte les mesures donades per altres estudis, que van dels 18 mm a 52 mm —les més grans són de tipus *calculi vagi*. És comú que es busquin materials de qualitat com la ceràmica campaniana, que, gràcies a la lluentor del seu vernís, pot assimilar-se estèticament a les habituals peces de pasta vítria fetes servir com a *calculi ordinari* (Guillén, 1980: 321-322; Da Ponte, 1986: 138-139; Carretero, 1998: 131).

El paral·lel més proper, espacialment i temporalment, és el també recentment localitzat al complex militar i administratiu itàlic de Puig Castellar de Biosca (Rodrigo i Romaní, 2021: 7), en aquest cas gravat damunt d'una roca. Tots dos casos

Figura 10. Plat de ceràmica ibèrica reduïda, imitació de la forma Lamboglia 7, amb un tauler de joc incís (*ludus latruncolorum*) i cercle retallat de campaniana A emprat com a peça del joc.

se situen, sens dubte, entre els més antics de la península Ibèrica —una bona part d'ells s'han localitzat en contextos campamentals, com ara els ben coneguts d'Aquis Querquennis a Baños de Bande,

el de Cidadela o el del campament Ala II Flavia a Rosinos de Vidriales (Carretero, 1998: 119-122; Bayo, 2018: 616-617). Amb taulers d'aquestes característiques es podria desenvolupar el joc anomenat *lu-*

dus latrunculorum, sovint directament relacionat amb les tropes romanes. De fet, les moltes referències històriques demostren que en època antiga és conegut com el joc dels soldats. El nom mateix prové del llatí *latrunculi* (mercenaris), que més tard, amb Ciceró, pren l'accepció de lladres o rodamons (Salza Prina Ricotti, 1995: 102).

6. Consideracions finals

Aquest apartat final el dedicarem a l'avaluació de la problemàtica relativa a la presència militar a Hispania als segles II-I aC, en el cas concret d'estudi que representa la zona lacetana. Insistim, com hem fet en l'apartat introductori, que la nostra aportació parteix de l'anàlisi de les comunitats ibèriques locals, que és l'objectiu prioritari del projecte de recerca que hem estat desenvolupant des del CEL al llarg dels darrers 25 anys. I precisament des d'aquesta perspectiva, observem que l'evolució que es dona en els principals assentaments lacetans (o més ben dit, en els més ben coneguts), en la fase ibèrica tardana, com són Castellvell d'Olius i Sant Miquel de Sorba, fa que presentin un seguit de trets bàsics coincidents. Els dos nuclis mantenen la condició de recintes fortificats, en algun cas notablement reforçat (Sant Miquel de Sorba): a tots dos sembla que hi ha una baixa densitat d'hàbitat, amb grans espais interns no urbanitzats; a tots dos es crea una important concentració de sitges intramurs i, finalment, a tots dos destaca l'existència d'una gran cisterna, en una ubicació central dins del nucli. A aquests trets estructurals, cal afegir-hi l'evidència de la cultura material. Hem descrit uns conjunts ceràmics en què el predomini dels materials

itàlics és abassegador en l'àmbit de les ceràmiques d'importació. I, especialment, s'ha identificat un lot d'objectes dins del mobiliari no ceràmic, de naturalesa molt diversa, en què no només s'ha reconegut una filiació itàlica, sinó que s'ha considerat que s'ha de posar en relació directa a la presència física de contingents militars romans republicans.

Amb tots aquests elements, s'ha generat una discussió sobre la naturalesa d'aquests assentaments, que continuen i es transformen a partir del primer quart del segle II aC. Aquest debat s'ha desenvolupat no només en el marc més tradicional de l'anàlisi de la romanització de les comunitats locals, sinó que s'hi ha incidit també des de la línia d'investigació del que s'ha anomenat arqueologia militar o arqueologia del conflicte, camp que ha tingut una forta embranzida en els darrers anys. Aquest enfocament, aplicat a l'estudi de l'activitat militar a Hispania en època republicana (Morillo, 2002), ha representat una recerca innovadora amb resultats molt fructífers (Morillo, 2016). En el cas del nord-est de la Citerior, per exemple, s'ha tret a la llum un escenari d'una diversitat i una complexitat absolutament desconegudes fa tot just una vintena d'anys (Noguera et al., 2014; Pera et al., 2016).

Ara bé, la introducció d'aquesta perspectiva a l'anàlisi de l'evolució i les característiques del poblament indígena durant els segles II-I aC està tenint alguns efectes que, des del nostre punt de vista, poden donar peu a un seguit de consideracions crítiques. Tornant al cas lacetà, s'està plantejant que nuclis com el de Castellvell d'Olius i Sant Miquel de Sorba encaixen en el concepte de *castellum*, és a dir, que han esdevingut establiments de caràcter militar, la principal raó de ser

dels quals es vincula a les necessitats de control del territori per part dels conqueridors romans (Ble, 2015: 13; Padrós, 2016: 216). De fet, aquesta atribució s'ha estès a altres nuclis que havien estat importants abans del 200 aC, com ara el Cogulló, els Prats de Rei o la Codina (Padrós, 2016: 355). En aquest punt, cal fer notar que en el territori lacetà tots els nuclis de poblament concentrat d'una mínima entitat —dels quals hi ha constància que estan en funcionament al segle II aC— s'han reconvertit en *castella*, és a dir, formen part de l'entramat militar romà establert a la zona. Un escenari similar s'està imposant en molts altres sectors del nord-est peninsular, on constatem que molts dels nuclis ibèrics que es mantenen actius més enllà del 175 aC reben aquesta mateixa interpretació. És el cas del Turó de Ca n'Oliver, del Turó del Vent, de la Torre Roja i del Puig Castell de Samalús a la Laietània i del Castellot de Bolvir i el Tossal de Baltarga en terreny ceretà.

En aquest territori, doncs, no existeixen nuclis de poblament concentrat d'indígenes que no tinguin la condició de *castella*, literalment han desaparegut del mapa. Amb tot, la nostra principal objecció no seria de caràcter quantitatiu, del nombre d'assentaments, sinó sobretot qualitatiu, del paper que es concedeix a les comunitats locals. Encara que sovint els treballs que prioritzen l'estudi de la implantació militar romana no entren en aquesta qüestió, tot i tractar de «l'impacte» de la conquesta romana (Padrós, 2020), hem d'intuir que es considera que una part important de la població ibèrica està integrada en la xarxa de *castella* com a tropes auxiliars, mentre que la resta, encara que enlloc es diu de manera explícita, ens l'hem d'imaginar repartida en assentaments rurals dispersos. En un sentit més

ampli, s'imposa la percepció que les comunitats locals han perdut la seva condició d'ens social amb mecanismes d'organització i cohesió interna, així com la seva capacitat de decisió o actuació autònoma.

Hi ha diversos biaixos interpretatius en la valoració del registre arqueològic que estan en el fonament de la nostra reflexió crítica, per començar en la manera com es produeix l'atribució del concepte de *castella*. Respecte a l'estructura dels nuclis, entenem que és una categoria massa oberta, en què s'inclouen casos tan radicalment diferents com el poblat de Sant Miquel de Vinebre, l'establiment de Puig Castellar de Biosca o el camp de sitges del Turó del Vent. És cert que hi ha treballs en els quals, segons el nostre parer de manera encertada, s'ha procedit a un ús més restringit d'aquest terme, o similars, en què bàsicament s'anomenen així assentaments *ex-novo*, sense ocupacions ibèriques precedents, que presenten una concepció urbana o arquitectònica molt allunyada de la tradició local, amb trets constructius i de disseny d'inequívoca filiació itàlica (Rodrigo et al., 2014; Pera et al., 2016). Es tracta d'una quantitat limitada d'indrets, com ara l'esmentat Puig Castellar de Biosca, Can Tacó, Monteró, Ca l'Arnau o Camps de les Lloses, en què la seva vinculació directa a la implantació romana també ens sembla innegable. Per contra, considerem excessivament generosa i poc consistent l'assignació d'un caràcter i una funció equiparables a la fase ibèrica tardana de nuclis ibèrics, *reconvertits* en establiments militars romans. En aquest sentit, podem adduir que, per exemple, Sant Miquel de Sorba ja era un nucli fortificat, amb un elevat nombre de sitges i una cisterna al seu interior en ple segle III aC, i una cosa similar podríem dir, a partir dels seus trets bàsics, de nuclis

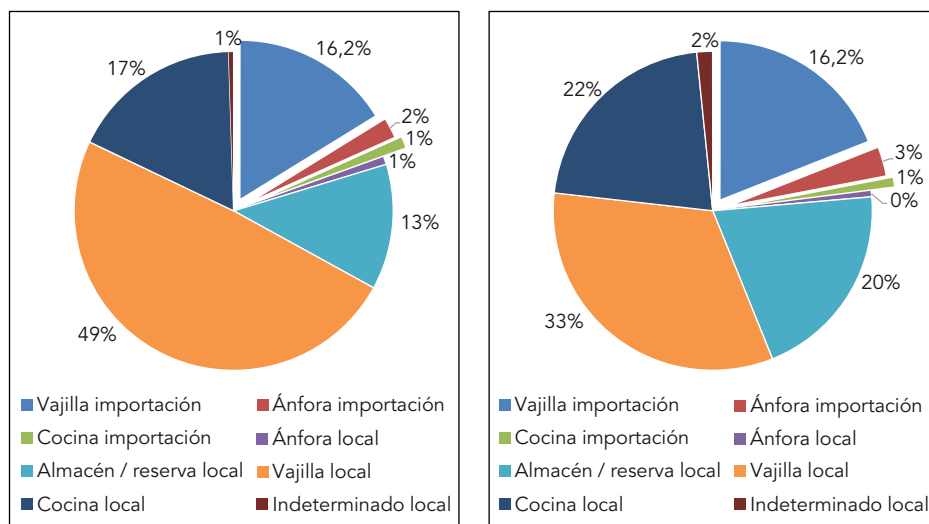
com el Turó de Ca n'Oliver (Francès i Guàrdia, 2012) o el Castellot de Bolvir (Olesti et al., 2018).

A causa d'aquesta absència d'una forma urbana o arquitectònica pròpiament itàlica en aquests jaciments, la interpretació en clau militar romana de la seva fase tardana sovint se suporta principalment en els elements de cultura material. Sense posar en dubte la filiació itàlica de molts dels objectes que entren en la categoria de *militaria*, també objectem que sovint només s'hagi contemplat la idea que la seva presència es deu al fet que han esdevingut seu d'una guarnició permanent de l'exèrcit romà republicà. Hi ha, creiem, un ampli ventall d'opcions alternatives, que se situen en l'àmbit de l'assimilació cultural de les comunitats locals, el que tradicionalment s'ha anomenat procés de romanització. En aquest sentit, ja hem esmentat el cas dels *styli* d'os, dels quals es proposa una àmplia difusió com a conseqüència de l'adopció de la llengua i l'escriptura romanes per alguns segments determinats de la població local (Olesti, 2019). També hem assenyalat que un argument similar podria ser vàlid per a l'ús de peces de vestimenta com ara les fibules, o també en el cas dels exemplars de vaixel·la metàl·lica. L'adquisició i l'ús dels uns i dels altres podrien tenir un valor de bé de prestigi entre les possibles minories benestants i de rang elevat residents en aquests assentaments.

De fet, aquesta és la interpretació àmpliament acceptada de la funció dels lots de ceràmiques importades recuperats als nuclis de poblament indígenes des del principi de la seva existència, a la primera

edat del ferro (Sanmartí, 2009; Asensio, 2015). L'evidència dels materials ceràmics d'importació de nuclis com Castellvell d'Olius o Sant Miquel de Sorba (figues 4, 6 i 7), abans descrits, així com la de molts altres nuclis ibèrics tardans contemporanis, no presenta trets o comportaments tan diferenciats per arribar a la conclusió que aquesta lògica ja no és operativa. Al contrari, en tots dos nuclis lacetans, que mostren un comportament ceramològic pràcticament idèntic (figura 11), nosaltres identifiquem un patró d'importacions molt *ibèric*. No només pel fet que al voltant del 80% dels individus ceràmics siguin de producció local, sinó també perquè —i això encara ho trobem més significatiu— en la composició d'aquests lots de ceràmiques importades es dona un predomini absolut de les peces de vaixel·la de taula (un 83% del total d'individus d'importació a Sant Miquel de Sorba), molt per damunt de les àmfores (11%) i de les ceràmiques comunes o de cuina (només el 6% restant). L'anàlisi comparativa dels conjunts ceràmics de contextos dels segles II-I aC és una línia de recerca encara poc explorada, però que amb tota seguretat pot tenir un gran potencial per aprofundir en aquesta problemàtica de la naturalesa dels assentaments d'aquest període. A falta d'establir criteris comuns, tant pel que fa a la quantificació com a la definició de les categories ceràmiques¹⁴, en un dels pocs treballs existents d'aquest tipus —el realitzat sobre el conjunt ceràmic de Puig Castellar de Biosca— s'intueix el que podrien ser trets específics d'un establiment militar romà republicà, especialment en el comportament qualitatiu i quantitatiu

14. Aquesta és una necessitat i exigència metodològica sobre la qual fa temps que estem advertint (Asensio i Sanmartí, 1998), l'absència de la qual representa un obstacle insalvable, bàsicament pel que fa a l'anàlisi comparativa.

Figura 11. Gràfiques amb els percentatges de les diferents categories ceràmiques presents en els conjunts ceràmics contemporanis recuperats a les cisternes de Sant Miquel de Sorba (esquerra) i Castellvell (dreta).

dels materials amfòrics (tant importats com de producció local) i de les ceràmiques de cuina (Pera et al., 2022).

En parlar de circulació de ceràmiques importades com a béns de prestigi o de l'ús d'objectes exclusius amb valor diacrític, estem acceptant la persistència d'unes elits indígenes i d'una societat ibèrica amb una organització jeràrquica. Aquests trets bàsics del sistema socioeconòmic ibèric, si bé es modifiquen profundament, en cap cas desapareixen en el període ibèric tardà, almenys pel que fa al segle II aC, un fenomen sobre el qual hi ha constatació sòlida a partir d'evidència molt diversa, numismàtica, epigràfica i arqueològica (Olesti, 2000: 71-72; Sanmartí, 2007: 261; Vidal i Pelegró, 2012: 229). És per aquesta raó que insistim en el fet que cal contemplar aquest factor, essencial per a la caracterització d'aquest període, en constatar, com hem dit abans, que

en molts dels estudis recents l'accent que es posa en el procés d'implantació romana, així com algunes interpretacions derivades relatives al poblament ibèric, té com a efecte secundari la seva minimització o pràctica desaparició del discurs.

Cal dir que hi ha excepcions a aquesta tendència. En uns treballs recents, Ñaco i Principal defensen que el procés d'implantació romana al nord-est de la Hispania Citerior va tenir lloc amb un grau elevat d'interacció de la població ibèrica, especialment a partir de la col·laboració necessària, forçada o no, de les elits locals (Ñaco i Principal, 2018: 392; Ñaco i Principal, 2020: 306). Sense aprofundir en l'estructura del poblament indígena i, per tant, sense entrar en la mancança que denunciem sobre una invisibilitat efectiva d'aquest poblament, els autors se centren en la definició de la diversitat de tipus d'enclavaments mili-

tars resultat de la implantació romana, com serien els campaments, els fortins o *castella*, les torres i els nuclis logístics. Aquesta darrera categoria ens sembla especialment interessant, ja que es correspon a aquells indrets destinats eminentment a l'abastiment dels recursos necessaris per garantir l'operativitat dels contingents itàlics permanents establerts al territori (Ñaco i Principal, 2020: 303-304), raó per la qual tenen sentit bàsicament durant l'anomenat segon període d'estrès bèl·lic o fase postnumantina, entre el 125 i el 70 aC (Noguera et al., 2014: 32). Bo i subratllar el caràcter híbrid d'aquests enclavaments, s'assenyala que tan sols un nombre molt reduït de nuclis a tot Catalunya encaixa en aquesta categoria: tot just els del Camp de les Lloses (Duran et al., 2017), el de Can Tacó (Guitart et al., 2006) i el de la Rosella (Escala et al., 2011), cadascun amb funcions diferenciades i, per aquesta raó, amb unes característiques totalment diferents (Ñaco i Principal, 2020: 305).

Agafant aquestes idees com a punt de partença, exposarem la nostra proposta interpretativa, que se'n distancia sensiblement. D'entrada, creiem necessari començar amb un apunt o precisió de tipus cronològic, que gairebé mai es té en compte. De la gran majoria de nuclis ibèrics tardans sobre els quals estem discutint —sense anar més lluny, el cas dels lacetans de Sant Miquel de Sorba i Castellvell d'Olius—, el gruix dels materials que utilitzem com a indicadors de la seva naturalesa i filiació prové dels nivells d'abandonament del nucli (amortitzacions de sitges i cisternes), és a dir, es daten entorn del 100 aC o, amb més probabilitat, dins de la primera meitat del segle I aC. En conseqüència, poden ser representatius de l'escenari existent en els anomenats segon

i tercer períodes d'estrès bèl·lic. Però tot apunta que l'estructura bàsica que presenten aquests nuclis, per exemple pel que fa als seus sistemes defensius, s'ha configurat immediatament després del trasbals que representa el primer període d'estrès bèl·lic (225-180 aC), d'una manera més àmplia, amb seguretat, dins de la primera meitat del segle II aC. Les recents excavacions arqueològiques han proporcionat dades precises i consistents en aquest sentit. Per posar alguns exemples dels quals tenim constància directa, les trinxeres de fundació de la muralla tardana del Turó de Ca n'Oliver (Asensio et al., 2002b: 173-175) o el reompliment constructiu de la cisterna de Sant Miquel de Sorba es podrien datar fins i tot dins del primer quart del segle II aC. Des del nostre punt de vista, això implica que la condició d'indrets amb potencial estratègic i de control del territori s'assoleix (o millor, es recupera) molt al principi d'aquest període, en un moment en què és versemblant plantejar que aquestes remodelacions, especialment les de refortificació dels nuclis, siguin resultat d'una lògica estrictament ibèrica, amb unes societats locals *supervivents* que mantindrien prou capacitat organitzativa per reaccionar i actuar de manera autònoma.

No hi ha dubte que la situació es va modificant al llarg del segle II aC, no només pel que fa a la dinàmica d'assimilació cultural, sinó també respecte a la gradual i creixent integració d'aquestes comunitats en l'estructura política, econòmica i administrativa de les noves autoritats de la Hispania Citerior. Si, com s'assenyala, a partir del 175 aC la prioritat de Roma en aquests territoris ja conquerits i plenament pacificats consisteix a garantir les necessitats logístiques dels efectius militars, ja sigui l'aprovisionament de pro-

ductes bàsics i manufacturats o la seguretat de moviments per les principals vies de comunicació (Naco i Principal, 2020), no se'n acut cap altra estratègia més efectiva que l'aprofitament dels engranatges socials i econòmics preexistents. El manteniment de l'ascendència social i del poder coercitiu de les elits locals seria l'instrument més eficaç per aconseguir-ho. D'aquesta manera, des dels establiments rurals més modestos —aquells que semblen créixer en nombre— fins als *oppida* fortificats on resideixen els estaments superiors i es fa efectiva l'apropiació i la concentració d'excedents —com mostren els camps de sitges que s'hi habiliten—, tots poden ser vistos com a baules d'aquesta cadena logística. En definitiva, defensem que tots els assentaments ibèrics, sigui quina sigui la seva naturalesa i funció, segueixen exercint el rol que els correspon dins d'una estructura jeràrquica integrada similar a la que existia en el període ibèric ple, amb la novetat que els membres de rang superior de les elits ibèriques estan subordinats a la nova autoritat romana. Es tracta d'una administració que s'ha de cuidar del control i la vigilància d'aquesta població, i això podria explicar els testimonis materials de la presència física de contingents militars en la majoria de nuclis ibèrics tardans, abundants en els seus contextos finals de l'entorn del 100 aC.

Per acabar, des d'aquest punt de vista, considerem evitable aquesta tendència

d'atribuir al gruix de nuclis ibèrics d'aquesta fase unes categories pròpies dels establiments militars romans. En tot cas, entenem que seria més apropiat considerar-los tots com a nuclis logístics, des del moment que d'una manera o d'una altra responen a les exigències de la nova autoritat establerta. Deixar d'aplicar aquests conceptes als assentaments inequívocament ibèrics tardans (res a dir, òbviament, d'aquells nuclis *ex-novo* de clar caràcter itàlic, al marge que presentin una ocupació híbrida), d'una banda, eliminaria l'arbitrarietat que observem en el fet d'etiquetar com a *castella* el Cogulló i Sant Miquel de Sorba, a la Lacetània (dels quals hem descrit unes característiques i una evolució gairebé oposades), o el Coll del Moro de Gandesa i Sant Miquel de Vinebre a la Il·lercavònia; o en considerar centre logístic exclusivament el camp de sitges de la Rosella i no les desenes de jaciments similars d'aquest període existents arreu del nord-est peninsular (a banda dels camps de sitges que tenen incorporats nuclis com Sant Miquel de Sorba i Castellvell d'Olius). D'altra banda i, més important, contrarestaria la conseqüència, segons el nostre parer massa freqüent darrerament, de reduir el paper i la visibilitat de les comunitats ibèriques locals a la mínima expressió, una població, sens dubte sotmesa i subordinada, cosa que en cap cas ha de ser sinònim d'intranscendent o prescindible en la reconstrucció històrica d'aquest període.

Referències bibliogràfiques

- ÀLVAREZ, M. C.; CARRERAS, C. (1996). «Les antefixes romanes del Vallès». *Arraona: Revista d'Història*, 19, III època. Museu d'Història de Sabadell, 9-24.
- ASENSIO, D. (2015). «Ceràmiques importades, béns de prestigi, pràctiques socials i sistemes productius entre les comunitats ibèriques del nord-est peninsular». A: BELARTE, M. C.; GARCIA, D.; SANMARTÍ, J. (eds.). *Les estructures socials protohistòriques a la Gàl·lia i Ibèria. VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell, ArqueoMediterrània*, 14. Barcelona, 208-221.
- ASENSIO, D.; SANMARTÍ, J. (1998). «Consideracions metodològiques en relació a l'estudi de les activitats comercials en època protohistòrica». *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Comerç i Vies de Comunicació. 1000 aC-700 dC*. Puigcerdà, novembre del 1997, 17-32.
- ASENSIO, D.; SÀNCHEZ, E. (2014). «Estat de la recerca en el nucli ibèric del Cogulló (Sallent, Bages). Campanyes 2002-2010». *Actes de les II Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Vic, 2012, 110-118.
- ASENSIO, D.; JORNET, R. (2019). «Territoris polítics i territoris ètnics a la Catalunya interior en època ibèrica». A: BELARTE, M. C.; NOGUERA, J.; PLANA, R.; SANMARTÍ, J. (eds.). *Urbanization in Iberia and Mediterranean Gaul in the first millennium BC*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, col·lecció Trama, 7, 179-195.
- ASENSIO, D.; BELARTE, M. C.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1998). «Paisatges ibèrics: tipus d'assentaments i formes d'ocupació del territori a la costa central de Catalunya durant el període ibèric ple». *Actas del Congreso Internacional Los Iberos: Principes de Occidente*. Barcelona, 373-385.
- ASENSIO, D.; CARDONA, R.; FERRER, C.; MORER, J.; POU, J. (2001). «Tipus d'assentaments i evolució del poblament ibèric a la Catalunya central (eix Llobregat-Cardener)». *I Taula Rodona Internacional d'Ullastret. Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental. Monografies d'Ullastret*, 2. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret, 183-202.
- (2002). «El jaciment de la Codina (Pinell, Solsonès): un assentament d'època ibèrica, romana i medieval». *Oppidum: Revista Cultural del Solsonès*, 2, 81-93.
- ASENSIO, D.; FRANCÈS, J.; FERRER, C.; GUÀRDIA, M.; SALA, Ò. (2002b). «Resultats de la campanya 1998-99 i estat de la qüestió sobre el nucli ibèric laietà del Turó de Ca n'Olivé». *Pyrenae*, 31-32. Universitat de Barcelona, 163-199.
- ASENSIO, D.; CARDONA, R.; FERRER, C.; MORER, J.; POU, J.; CHORÉN, J.; CALDUCH, N. (2008). «L'hàbitat i el camp de sitges ibèric de Sant Esteve d'Olius (Solsonès): un nucli d'activitats econòmiques especialitzades del segle III aC a la Catalunya interior». *Tribuna d'Arqueologia 2007*. Generalitat de Catalunya. Barcelona, 149-168.
- ASENSIO, D.; CARDONA, R.; MORER, J.; POU, J.; GIL, B.; CANTERO, F. J.; FERRER, C. (2012). «El poblament ibèric al Solsonès: un estat de la qüestió a partir dels treballs del Centre d'Estudis Lacetans». *Actes de les I Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Manresa, 2010: Generalitat de Catalunya, 73-82.
- ASENSIO, D.; CARDONA, R.; MORER, J.; POU, J.; GIL, B.; CANTERO, F. J.; BONVEHÍ, L. (2014). «Novetats de la recerca en els nuclis lacetans del Castellvell (Olius) i Sant Miquel de Sorba (Montmajor); les campanyes del 2011 al 2013». *Actes de les II Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Vic, 2012: Generalitat de Catalunya, 104-110.
- ASENSIO, D.; CARDONA, R.; GARCIA-DALMAU, C.; MORER, J.; POU, J. (2016). «Les primeres intervencions arqueològiques en el nucli ibèric del Tossal de la Pleta (Belianes, l'Urgell): una nova "ciutat" en territori ilergeta». *Cypsela*, 20, 181-205.
- ASENSIO, D.; CARDONA, R.; MORER, J.; POU, J.; GIL, B.; CANTERO, F. J.; SÀNCHEZ BONVEHÍ, L. (2018). «El núcleo fortificado de Sant Miquel de Sorba (Montmajor, Berguedà) durante los

- siglos II-I aC: la evidencia de los conjuntos cerámicos y su significación en el contexto de la "romanización" en la Catalunya central». A: ÚROZ, H.; RIBERA, A. (eds.). *Congreso Internacional sobre Cultura Material Romana en la Hispania Republicana*. Lezuza, Albacete, 161-186.
- ASENSIO, D.; CANTERO, F. J.; CARDONA, R.; GIL, B.; MORER, J.; POU, J.; BONVEHÍ, L. (2019). «Seguint les passes de mossèn Serra Vilaró: novetats sobre l'evolució del poblament ibèric a la Lacetània septentrional a partir de l'activitat arqueològica del Centre d'Estudis Lacetans (1996-2016)». *Actes de les IV Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Solsona, 2016: Generalitat de Catalunya, 44-65.
- ASENSIO, D.; CARDONA, R.; MORER, J.; GIL, B.; SÀNCHEZ BONVEHÍ, L.; CANTERO, F. J.; POU, J. (2020). «El Solsonès en època d'Anníbal: el poblament ibèric a la zona durant el segle III aC (300-180 aC)». *Treballs d'Arqueologia*, 24, 63-83.
<<https://doi.org/10.5565/rev/tda.121>>
- BAYO, S. (2018). *Contestania ibérica en los siglos II-I a.n.e.: poblamiento y romanización*. Tesi doctoral inèdita. Universitat d'Alacant.
- BISHOP, M. C.; COULSTON, J. C. (1993). *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*. 1a ed. Londres: Batsford.
- BLE, E. (2015). *Guerra y conflicto en el nordeste de Hispania durante el periodo romano republicano (218-45 aC). La presencia del ejército romano a partir de las evidencias arqueológicas metálicas*. Tesi doctoral inèdita. Universitat de Barcelona.
- BONVEHÍ, L.; ASENSIO, D.; CANTERO, F. J.; CARDONA, R.; GIL, B.; MORER, J.; PINTO, M.; POU, J. (en premsa). «El poblat ibèric d'Anseresa (Olius, Solsonès) i el poblament nord-lacetà entre els segles V i IV aC». *V Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Igualada, 2018.
- BOSCH GIMPERA, P. (1932). *Etnologia de la península Ibérica*. Barcelona: Alpha Editorial.
- BOUBE, C. (1991). «3. Les cruches». A: FEUGÈRE, M.; ROLLEY, C. (eds.). *La vaisselle tardo-republicaine en bronze. Actes de la table-ronde CNRS*. Lattes, 1990. Dijon: Université de Bourgogne, Centre de Recherches sur les Techniques Greco-romaines, 23-45.
- CARDONA, R.; POU, J.; REVILLA, V. (1996). «Poblament romà al Solsonès: estat de la qüestió». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6, 261-274.
- CARRERAS, C.; MARTÍN, A.; PERA, J.; RODRIGO, E. (2016). «Las ánforas de Brindisi en la Hispania Citerior. Pautas de distribución y consumo». *Saguntum*, 48 (4), 87-104.
- CARRETERO, S. (1998). «El ludus latrunculorum, un juego de estrategia practicado por los equites del Ala II Flavia». *BSAA*, 64, 117-140.
- CASTOLDI, M.; FEUGÈRE, M. (1991). «6. Les simpulums». A: FEUGÈRE, M.; ROLLEY, C. (eds.). *La vaisselle tardo-republicaine en bronze. Actes de la table-ronde CNRS*. Lattes, 1990. Dijon: Université de Bourgogne, Centre de Recherches sur les Techniques Greco-romaines, 60-88.
- CHORÉN, J. (2005). «Evolución del poblamiento ibérico en la Catalunya central». *Encuentro de Jóvenes Investigadores sobre Bronce Final y Primera Edad del Hierro en la Península Ibérica*. Salamanca.
- CURA, M. (1978). «Contribució a l'estudi de les poblacions preromanes de l'interior de Catalunya». *Segon Col·loqui Internacional de Puigcerdà*. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 177-188.
- (1989). «Modelos de asentamiento y estructuras de hábitat durante la segunda Edad del Hierro en la Cataluña central». *Habitats et Structures Domestiques en Méditerranée Occidentale durant la Protohistoire, Colloque International Arles-sur-Rhône (Pré-Actes)*, 91-94.
- CURA, M.; SANMARTÍ GREGO, E. (1981). «Sobre els orígens de la ciutat de Manresa: les ceràmiques gregues del puig Cardener». *Faventia*, 3 (1), 115-133.
- CURA, M.; SÀNCHEZ CAMPOY, E. (1992). «Excavació al jaciment iberoromà de Can Ramon (Santpedor, Bages)». *Arqueologia i patrimoni a la Catalunya interior: últimes investigacions. Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, 8, 123-145.

- DA PONTE, S. (1986). «Jogos romanos da Conimbriga». *Conimbriga*, xxv, 131-141.
- DURAN, M.; MESTRES, I.; PRINCIPAL, J. (2017). «El Camp de les Lloses (Tona, Barcelona): evolución y significado del *vicus* romanorrepblicano». A: PRINCIPAL, J.; NACO, T.; MESTRES, I.; DURAN, M. (eds.). *Roma en la península Ibérica presertoriana. Escenarios de implantación militar provincial*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, col·lecció Instrumenta, 56, 153-190.
- ERICE, R. (1995). *Las fibulas del nordeste de la península Ibérica: siglos I a.e. al IV d.e.* Publicación 1.672 de la Institución Fernando el Católico de la Excma. Diputación de Zaragoza. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- ESCALA, O.; MOYA, A.; TARTERA, E.; VIDAL, A. (2011). «El jaciment de la Rosella (Tàrrrega, Urgell): un camp de sitges associat a un hàbitat de l'ibèric tardà (segles II i I a. e. de la n. e.)». *Revista Urtx*, 25, 211-241.
- FEUGÈRE, M. (1985). «Les fibules en Gaule méridionale: de la conquête à la fin du ve s. ap. J.-C». *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 12. París: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- (1995). «Les spatules a cire a manche figure». *Provinzial Romische Forschungen: Festschrift für Gunter Ulbert zum*, 65, 321-338.
- FRANCÈS, J.; GUÀRDIA, M. (2012). «El poblat ibèric del Turó de Ca n'Oliver (segles VI-I aC). Balanç de 25 anys de recerca i difusió». *Tribuna d'Arqueologia 2010-2011*, 267-291.
- GALERA, A. (1996). «Els camins medievals en la Catalunya central: entorn les Stratae Kardonen-sia i la via Salinaria». *Dovella*, 53, 21-28.
- GALLIAZZO, V. (1979). «Bronzi Romani del Museo Civico di Treviso». *Giorgio Bretschneider*, 61.
- GUILLÉN, J. (1980). *Urbs Roma. Vida y costumbre de los romanos: II la vida pública*. Salamanca: Ediciones Sígueme.
- GUIART, J.; PALET, J. M.; MERCADO, M.; RODRIGO, E. (2006). «Can Tacó: un recinte fortificat d'època republicana». *Cota Zero*, 21, 23-26.
- JUNYENT, E. (2015). «L'evidència arqueològica en la definició de la societat estatal arcaica ilger-ta». A: BELARTE, M. C.; GARCIA, D.; SANMARTÍ, J. (eds.). *Les estructures socials protohistòriques a la Gàl·lia i Ibèria, VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell, Arqueomediterrània*, 14, 165-191.
- LÓPEZ MULLOR, A.; ROVIRA, J.; SANMARTÍ, E. (1982). «Excavaciones en el poblado laietano del Turó del Vent, Llinars del Vallès, campanyes 1980 y 1981». *Monografies Arqueològiques*, 3.
- MARTÍNEZ TODRÍGUEZ, P.; CAMATS, A.; CARDONA, R. (2010). «Camp dels Moros de la Codina (Pinell, el Solsonès), una de les darreres inhumacions de l'edat del bronze a Catalunya». *Actes 2n Col·loqui d'Arqueologia d'Odèn*, 81-86.
- MORERA, J.; OLESTI, O.; OLLER, J. (2016). «El control del Pirineo en época ibérica y romana republicana». A: PERA, J. (ed.). *Fortificaciones y control del territorio en la Hispania republicana*. Saragossa: Libros Pórtico, 137-166.
- MORILLO, A. (coord.) (2002). «Arqueología militar romana en Hispania». *Anejos de Gladius*, 5.
- (2016). «Campamentos y fortificaciones tardorreplicanas en Hispania. Una nueva línea de investigación en arqueología militar romana». A: PERA, J.; VIDAL, J. (eds.). *Fortificaciones y control del territorio en la Hispania republicana*. Saragossa: Libros Pórtico, 1-51.
- NOGUERA, J.; PRINCIPAL, J.; NACO, T. (2014). «La actividad militar y la problemática de su reflejo arqueológico: el caso del NE de la Citerior (218-45 aC)». *Logística militar y espacios de integración en el NE de Hispania Citerior*. A: CADIOU, F.; NAVARRO, M. (eds.). *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-ter s. av. J.-C.)*. Bordeus: Ausonius, 31-56.
- ÑACO, T.; PRINCIPAL, J. (2018). «Q. Sertorius: A Warlord in Hispania?». A: ÑACO, T.; LÓPEZ SÁNCHEZ, F. (eds.). *War, Warlords, and Interstate Relations in the Ancient Mediterranean*. Leiden-Boston: Brill, 380-414.

- (2020). «Logística militar y espacios de integración en el NE de la *Hispania Citerior*, de Numancia a Sertorio». A: REVILLA, V.; AGUILERA, A.; PONS, L.; GARCÍA SÁNCHEZ, M. (eds.). *Ex Baetica Romam, Homenaje a José Remesal Rodríguez*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 287-313.
- OLESTI, O. (2019). «Los instrumentos de escritura y registro en el noreste peninsular en época republicana (s. II-I a.n.e.) como indicadores de romanización». *Palaeohispanica*, 19, 55-79.
- (2000). «Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant els s. II-I aC: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral». *Empúries*, 52, 55-86.
- OLESTI, O.; MORERA, J.; OLLER, J.; MERCADAL, O. (2018). «Paisatge i territori a la Cerdanya antiga: novetats arqueològiques al Castellot de Bolvir i el Tossal de Baltarga». *Tribuna d'Arqueologia 2015-2016*, 132-156.
- PADRÓS, C. (2016). *La implantació militar romana a Catalunya: caracterització d'espais militars al NE de la Citerior en època tardorepublicana (ss. II-I a.n.e.)*. Tesis doctoral inèdita. Universitat Rovira i Virgili de Tarragona.
- (2020). «Guerra y conflicto en la Hispania Citerior: el impacto de la conquista romana en la península Ibérica (ss. II-I aC)». *Empúries*, 58, 177-207.
- PERA, J.; CARRERAS, C.; ROMANÍ, N.; RODRIGO, E.; PADRÓS, N.; SOLÀ, G. de (2016). «El proceso de implantación territorial romana en el NE de la *Provincia Citerior* en el siglo II aC. Análisis de tres modelos de ocupación: Ilturo, Can Tacó y Puig Castellar de Biosca». A: PERA, J.; VIDAL, J. (eds.). *Fortificaciones y control del territorio en la Hispania republicana*. Saragossa: Libros Pórtico, 167-205.
- PERA, J.; ROMANÍ, N.; RODRIGO, E.; CARRERAS, C.; CATARINEU, L. (2022). «El contexto cerámico del “castellum” republicano de Puig Castellar de Biosca (180-120 aC)». *Actas del V Congreso Internacional de la SECAH*. Alcalá de Henares, 2019, 43-56.
- PONS, E. (1994). «L'hàbitat a Catalunya durant el primer mil·lenni aC: els precedents de l'habitatge consolidada». *Cota Zero*, 10, 9-18.
- QUESADA, F. (1997). *El armamento ibérico: estudio tipológico, geográfico, funcional, social y simbólico de las armas en la cultura ibérica (siglos VI-I aC)*. Montagnac: Editions Monique Mergoil.
- RODRIGO, E.; ROMANÍ, N. (2021). «Una “tabula lusoria” hallada en el “castellum” republicano de Puig Castellar de Biosca, en Lleida, Catalunya (180-120 aC)». *Archivo Español de Arqueología*, 94, e04.
<<https://doi.org/10.3989/aespa.094.021.04>>
- RODRIGO, E.; CARRERAS, C.; PERA, J.; GUITART, J. (2014). «La presencia romana en el NE de la provincia *Citerior* durante el siglo II aC. Aproximación arqueológica a partir de los yacimientos de Can Tacó (Montmeló, Barcelona) y Puig Castellar (Biosca, Lleida)». A: SALAS, E.; MATALOTO, R.; MAYORAL, V.; CONCEIÇÃO, H. (eds.). *La gestación de los paisajes rurales entre la protohistoria y el período romano: formas de asentamiento y procesos de implantación*. *Anejos de Archivo Español de Arqueología*, LXX, 191-209.
- SALAZAR, N. (2015). «Sikarra: un “oppidum” amb orígens en l'ibèric antic (els Prats de Rei, l'Anoia)». *Actes de les III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Roda de Ter, 2014, 125-130.
- SALAZAR, N.; RAFEL, N. (2015). «La fortaleza ibérica de Sigarra: génesis y diacronía entre la Primera Edad del Hierro y la Antigüedad Tardía (siglos VI aC – VI dC)». *Fortificaciones en la Edad del Hierro. Control de los recursos y el territorio*. Zamora: Glyphos Publicaciones, 399-408.
- SALAZAR, N.; PÀMIES, D.; MORENO, I. (2016). «De Sigarra a Prats de Segarra: noves descobertes arqueològiques al Municipium Sigarrense (els Prats de Rei, Anoia) entre l'ibèric antic i l'edat mitjana». *Tribuna d'Arqueologia 2013-2014*, 115-134.
- SALZA PRINA RICOTTI, E. (1995). *Giochi e giocattoli. Vita e costumi dei romani antichi*, 18. Roma: Quasar.

- SÀNCHEZ CAMPOY, E. (1987). *El poblament pre-romà al Bages*. Manresa: Caixa d'Estalvis de Manresa.
- (1986-1989). «La iberització a la conca alta del Llobregat. Estat actual de la recerca». *Empúries*, 48-50, II, 282-291.
- SANMARTÍ, J. (2001). «Territoris i escales d'integració política a la costa de Catalunya durant el període ibèric ple (segle IV-III aC)». A: MARTÍN, A.; PLANA, R. (dir.). *I Taula Rodona Internacional d'Ullastret: Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental*. Monografies d'Ullastret, 2, 23-38.
- (2007). «El arte de la Iberia septentrional». A: ABAD, L.; SOLER, J. A. (eds.). *Arte ibérico en la España mediterránea (Alicante, 24-27 de octubre de 2005)*. Alacant: Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, 239-264.
- (2009). «Colonial relations and social change in Iberia (seventh to third centuries BC)». A: DIETLER, M.; LÓPEZ-RUIZ, C. (eds.). *Colonial encounters in ancient Iberia: phoenician, greek and indigenous relations*. Chicago: University of Chicago Press, 49-88.
- SANMARTÍ, J.; BELARTE, M. C. (2013). «La matérialisation du pouvoir dans l'organisation de l'espace: modèles hétérarchiques et modèles centralisés en Ibérie du Nord». A: GARCIA, D. (dir.). *L'habitat en Europe celtique et en Méditerranée préclassique-domaines urbans*. Arles: Éditions Errance, 97-125.
- SANMARTÍ, J.; GIL, E.; RIGO, A.; PINTA, J. L. de la (1992). *Els primers pobladors de Santa Coloma de Gramenet. Dels orígens al món romà*. Col·lecció Història de Santa Coloma de Gramenet, 1. Santa Coloma de Gramenet.
- SANMARTÍ, J.; BELARTE, M. C.; NOGUERA, J.; ASENSIO, D.; JORNET, R.; MORER, J. (2019). «A city-state system in the pre-roman western Mediterranean: the Iberian cities of eastern Catalonia». A: BELARTE, M. C.; NOGUERA, J.; PLANA, R.; SANMARTÍ, J. (eds.). *Urbanization in Iberia and Mediterranean Gaul in the first millennium BC*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, col·lecció Trama, 7, 91-107.
- SERRA VILARÓ, J. (1920). *Excavaciones en el poblado ibérico de Castellvell, Solsona*. Madrid: Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, núm. 27.
- (1921). *Poblado ibérico de Anseresa, Olius*. Madrid: Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, núm. 35.
- (1922). *Poblado ibérico de San Miquel de Sorba*. Madrid: Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, núm. 44.
- (1926). *Excavaciones en Solsona*. Madrid: Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, núm. 83.
- SOTO, P. de; CARRERAS, C. (2007). «Anàlisi de la xarxa de transport a la Catalunya romana: alguns apunts». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 16-17, 177-192.
- VIDAL, A.; PELEGERO, B. (2012). «Los monumentos escultóricos de Cal Posastre (Sant Martí Sarroca, Alt Penedès)». *Cypsela*, 19, 211-234.
- VÖLLING, T. (1990). «Funditores im romischen Heer». *Saalburg-Jahrbuch*, 45, 24-58.
- WILD, J. P. (1970). «Button-and-Loop Fasteners in the Roman Provinces». *Britannia*, 1, 137-155.